

Politički pogledi dr. Ive Pilara 1918.—1933.

Uvijek iznova Srbija — radikalni zaokret ili
dosljedni nastavak Pilarove političke misli?

Tomislav JONJIĆ
Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 2. prosinca 2009.)
UDK 32-05 Pilar I.

Na temelju objavljene literature i dostupnoga neobjavljenog gradiva, autor analizira političke poglede dr. Ive Pilara u doba postojanja prve jugoslavenske države. Iako se činilo da neki fragmenti zadnje Pilarove objavljene rasprave, koja je pod naslovom Uvijek iznova Srbija: Sudbonosni trenutak Jugoslavije svjetlo dana ugledala početkom 1933. u Berlinu, dopuštaju tumačenje da se njezin pisac pomirio s jugoslavenstvom i Jugoslavijom, pomnija raščlamba daje drugačiju sliku: Pilar je trajno ostao pristašom ideje hrvatske državne neovisnosti, ali i zagovornikom postupnog puta prema tome cilju. Takvo je njegovo stajalište uvjetovano međunarodnim okolnostima, kao i uvjerenjem da organizacija hrvatskoga političkog života te neriješena sudbina Bosne i Hercegovine opravdavaju samo evolutivni put prema djelotvornome i trajnom rješenju hrvatskoga pitanja.

Ključne riječi: Ivo Pilar, hrvatska država, geopolitika, Bosna i Hercegovina, Hrvatska (republikanska) seljačka stranka

Uvod

Zadnja studija dr. Ive Pilara (1874.—1933.) objavljena za njegova života pojavila se na njemačkome jeziku, u izdanju ugledne berlinske Naklade za kulturnu politiku (*Verlag für Kulturpolitik*) u veljači 1933. godine, dakle u vrijeme kad je i hrvatsko i europsko odnosno svjetsko političko obzorje doživljavalo dramatične promjene: na valu gospodarske krize i duboko povrijeđenoga nacionalnog ponosa na čelo Njemačke došao je nacionalsocijalistički vođa Adolf Hitler. S obzirom na geopolitički položaj, tradiciju i gospodarske potencijale Njemačke, upućeniji su promatrači mogli naslutiti da je jedno razdoblje europske povijesti završilo, a započelo novo.

Pilarova je rasprava objavljena pod naslovom *Uvijek iznova Srbija: Sudbonosni trenutak Jugoslavije (Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde)*, a pisac se — kao i u nekim ranijim prigodama, napose u turbulentnim vremenima svjetsko-ga rata — opet sakrio iza pseudonima. Ovdašnje njegovo ime, *Florian Lichtträger*, kad bi ga se prevodilo, valjalo bi prevesti kao: *Cvjetko Svjetlonoša*. Na prvi bi se pogled reklo: netko tko u sudbonosnom trenutku unosi svjetlo u jugoslavenski mrak,

i to netko tko upravo u Srbiji ili u politici koja se na nju poziva, vidi glavnu prijetnju Jugoslaviji. Dakle, pristaša Jugoslavije, pobornik njezina ozdravljenja. No, stilizirani zemljovid raspadnute jugoslavenske države, otisnut na ovitku knjige, slao je posve drugačiju, upravo suprotnu poruku od one koju je pseudonim mogao sugerirati: raspad Jugoslavije je neizbježan. Drugim riječima, to protuslovlje dodatno je zakrivilo pravi identitet pisca, što i nije bila mala stvar u vrijeme kad su mnogi intelektualni protivnici jugoslavenskoga režima — ako su imali sreće da ih ne zatuku željeznim šipkama na ulici poput bijesnih pasa — sjedili u internaciji (najčešće u kakvoj balkanskoj zabiti!) ili se potucali po emigraciji.¹

Kako pokazuje sav njegov život, Pilaru je nedostajalo osobne odvažnosti za tako radikalni izbor: za tamnicu ili za emigraciju, ali je i tada, početkom tridesetih godina XX. stoljeća, smatrao kako ima što kazati i htio je to kazati. Zato je protuslovlje između poruke koju šalje ovtak njegove knjige, i onoga što može proizići iz njegova pseudonima, zapravo bilo samo prividno. Povrh toga, ne treba dvojiti da je Pilar bio svjestan kako bi latinska inačica njegova pseudonimskog prezimena na koricama knjige glasila: Lucifer!² Dakle, da je pisac i to htio, posve je jasno; a o mogućim mnogostrukim razlozima zbog kojih je to htio, možemo samo nagađati. Naše domišljanje o tome, je li time želio tek dodatno zatrti trag pred jugoslavenskim obavještajcima i batinašima šestosiječanjske diktature; je li mu na umu bila puka etimologija Luciferova imena (koje označava jutarnju zvijezdu), je li ono izviralo iz njegova intenzivnog bavljenja dualističkim temama, ili je možda u njemu tražio simboličku vezu s biblijskim vijestima o oholome vođi posrnulih anđela, ne će nas daleko odvesti. Ne valja smetnuti s uma da je Pilar znao posezati kako za posve neutralnim pseudonimima (*Dr. Juričić!*), tako i za onima koji su trebali imati posve rječita značenja (*L. v. Südland*). Dalje ne bismo odmaknuli ni kad bismo potražili moguću simboličku poveznicu između ovog Pilarova pseudonima i pozlaćene statue *bakljonoše* na krovu zagrebačkoga Starčevićeva doma, zdanja koje je krajem XIX. stoljeća zamišljeno i izgrađeno kao sjedište i žarište pravaškog pokreta, s čijim je jednim odvjetkom, tzv. frankovcima, Pilar krajem Prvoga svjetskog rata, a možda i kasnije, imao dalekosežne planove.³ Baklja je, kad bismo htjeli još dalje tapkati u tome mraku koji je Pilar

¹ U svome (pozitivnom) prikazu Pilarove knjige, Robert William Seton-Watson ističe kako činjenica da je *Lichtträgerova* knjiga objavljena pod pseudonimom ne smije dovesti do podcjenjivanja njezine «prave vrijednosti i važnosti» jer je posvećanije zatiranje političkih sloboda u Jugoslaviji Aleksandra I. Karadorđevića dovelo do toga da je «bilo kojemu njegovu podaniku posve nemoguće objaviti tako otvorenu raspravu pod vlastitim imenom, i nakon toga ostati unutar granica države». (R. W. SETON-WATSON, *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde*. By Florian Lichtträger. Berlin /Verlag für Kulturpolitik/, 1993. 203 pp., *The Slavonic and East European Review*, Vol. 11, No. 33, April 1933, 728.)

² U njemačkom se jeziku Luciferovo ime češće prevodi kao *Lichtbringer*, onaj koji (do)nosi svjetlo. (Anton GRABNER-HAIDER, *Praktisches Bibelllexikon*. Hrsg. unter Mitarbeit katholischer und evangelischer Theologen, Freiburg — Basel — Wien, 1969, 711.) No simboličko značenje svjetla (Sunca) u prekršćanskim religijama, pa i u samome kršćanstvu, iznimno je bogato i raznovrsno. (Gerhold BECKER, *Die Ur-symbole in den Religionen*, Graz — Wien — Köln, 1987, 109-144. i dr.)

³ Kršnjavi je u svome dnevniku pod nadnevkom 1. lipnja 1918. opisao susret s Pilarom, u kojemu ovaj ističe kako je «prijatelj» Čiste stranke prava, tj. Stranke prava (frankovaca), s kojom kani dovesti do preporoda hrvatskog naroda u gospodarskome, etičkom, etničkom i političkom pogledu, u smislu smjernica zacrtanih u knjizi *Južnoslavensko pitanje*, što ju je pod pseudonimom «*Südland*» objavio u Beču, a ko-

očito svjesno stvorio, također jedan od čestih slobodnozidarskih simbola, pa ju je, primjerice, kao takvu u logotip svoje *Prosvjetne biblioteke* uvrstio i povjesničar Ivan pl. Bojničić, jedan od najistaknutijih hrvatskih i jugoslavenskih masona. No, makar je Pilar na brojnim područjima ljudske djelatnosti zastupao modernistička shvaćanja, pokazujući da ima vrlo specifičan i neortodoksan pogled i na vjerska pitanja, a osobito na ovozemaljsku ulogu i djelovanje crkvenih struktura (te se i kretao u krugovima bliskima teozofima i masoneriji), zasad ne znamo pouzdano što je mislio o masoneriji niti njegovo ime nalazimo na bilo kojemu, pa makar i nepouzdanu popisu slobodnih zidara.⁴ Koliko god bi nam, dakle, odgonetka motiva za izbor Pilarova — vjerojatno zadnjeg — pseudonima bila zanimljiva i, možda, dragocjena za rekonstrukciju posljednjeg razdoblja njegova života, čini se da ćemo još dugo, umjesto nje, pred sobom imati zagonetku.

U vrijeme kad je Pilarova knjiga privodena kraju, na čelu *Naklade za kulturnu politiku* nalazio se Karl Friedrich Nowak (1882.—1932.). On je, kao i Pilar, studirao pravo u Beču, a potom se bavio novinarstvom. Surađivao je i uređivao kulturne rubrike niza novina, a početkom Prvoga svjetskog rata postao je ratni izvjestitelj. Kako svjedoči njihova korespondencija, koja se čuva u Austrijskome državnom arhivu, Nowak se zbližio sa šefom glavnoga stožera c. i kr. vojske, barunom, kasnije grofom Franzom Conradom von Hötzendorfom.⁵ Dostupni podatci ne dopuštaju zaključke o tome postoje li veze između Nowaka i Pilara u ratno doba, pa ni u prvim poratnim godinama.⁶ Nakon rata se Nowak intenzivno bavio novinarstvom i povijesnom publicistikom te je objavio više reportaža, članaka i knjiga koje su se bavile temama iz novije njemačke i austrijske političke povijesti, a napose Prvim svjetskim ratom, njegovim uzrocima i posljedicama. Jednu od njih, koja je netom izišla pod naslovom *Versailles*, Pilar je prikazao 1928. u zagrebačkom *Hrvatu*, dnevniku Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS).⁷ Je li to tek posljedica Pilarova interesa za iste te-

ja zapravo predstavlja »program stranke«. (Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knjiga druga, Zagreb, 1986., 796-797.). Dokazano je da Pilar u posljednjoj fazi Prvoga svjetskog rata nije samo uskladičivao svoje političke aktivnosti s frankovačkim planovima i djelovanjem, nego je i postao članom Stranke prava (frankovaca) u Bosni i Hercegovini. (Zlatko MATIJEVIĆ, »Političko djelovanje Ive Pilara i pokušaji rješavanja »južnoslavenskog pitanja« u Austro-Ugarskoj monarhiji /ožujak — listopad 1918./, *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara* /dalje: GP/, sv. I., Zagreb, 2001., 137-138.)

⁴ No u tom je kontekstu možda zanimljivo dometnuti da je njegov zet, dr. Tomo Jančiković, prema (zabranjenoj) Glojnaricevoj knjizi o slobodnom zidarstvu u Hrvatskoj, bio član slobodnozidarske lože *Pravednost* u Zagrebu. (Mirko GLOJNARIĆ, *Masonerija u Hrvatskoj*, Zagreb, 1941., 67.) Taj podatak navodi i Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, VIII. dopunjeno izdanje, Split, 2005., 363, dodajući da su Glojnarica zbog objavljivanja njihova imena među masonima tužile 32 osobe, a među prvima upravo Jančiković. Prema tome se ni Glojnaricev popis ne može smatrati pouzdanim.

⁵ *Österreichisches biographisches Lexikon 1815—1950.*, Hrsg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (dalje: *ÖBL*). Bd. VII (Mus — Pet), Wien, 1978., 165-166.

⁶ U vrijeme zaključenja ovog teksta nije mi na raspolaganju monografija koju je napisala Eva MACHO, *Karl Friedrich Nowak (1882—1932). Sein Wirken als Kriegsberichterstatter, Autor und Verleger aus zeitgenössischer und heutiger Sicht*, Frankfurt, 2008. Prema dostupnim prikazima, autorica je obradila i korespondenciju između Conrada i Nowaka te kasnije utemeljenje i djelovanje Naklade za kulturnu politiku.

⁷ I. PILAR, »Karl Friedrich Nowak. 'Versailles'«, *Hrvat*, Zagreb, 1928., br. 2489, 7-8.

me, ili su se dva autora i osobno poznavala i, možda, surađivala i na drugim područjima, slijedom čega bi bilo jasnije kako se Pilarova knjiga pojavila u Nowakovoj berlinskoj nakladničkoj kući, zasad se ne zna.

No znade se da je između Nowaka i pisca predgovora Pilarovoj knjizi *Immer wieder Serbien* postojala tješnja veza. Predgovor, datiran u veljači 1933., napisao je u ono doba poznati njemački politički povjesničar i politički utjecajni publicist Friedrich Thimme. Kako nam zasad nisu poznate pojedinosti o Pilarovim mogućim vezama s berlinskim intelektualnim krugovima i samim Nowakom (koji je umro 17. prosinca 1932., dakle neposredno pred prijelom i tiskanje knjige), korisno je kazati koju riječ o piscu predgovora. Jer — sve govori u prilog tome — nije Pilar slučajno banuo na vrata *Naklade za kulturnu politiku*, niti se Thimme slučajno pojavio kao pisac predgovora, zapravo popratnog slova njegove knjige. Otvoreno ostaje pitanje, do čega će dovesti daljnje istraživanje Pilarovih veza s njemačkim (i austrijskim) intelektualnim i političkim krugovima krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XX. stoljeća. Stanovite putokaze ili bar nagovještaje u tom smjeru mogao bi nam dati sažeti Thimmeov životopis.

I. Friedrich Thimme — pisac popratnog slova Pilarove knjige

Rođen kao prvo od jedanaestoro djece luteranskog pastora (čiji je otac također bio pastor), Friedrich Thimme (1868.—1938.) od rođenja je patio od progresivne gluhoće te je već u ranoj mladosti posve oglušio.⁸ To je, po svemu sudeći, pridonijelo mučnim odnosima između njega i oca mu, utjecalo na tijek njegova školovanja i duboko obilježilo Thimmeov život. Naviknut od malih nogu na naporan i sustavan rad, završio je gimnaziju, a onda i studij povijesti, povijesti umjetnosti i političkih znanosti. S 24 je godine, 1892., raspravom »Die inneren Zustände des Kurfürstentums Hannover unter der französisch-westphälischen Herrschaft 1806—1813« (»Unutarne prilike izborne kneževine Hannover u doba francusko-vestfalskoga gospodstva 1806.—1813.«) odnio prvu, u to doba iznimno visoku novčanu nagradu od 3400 maraka, koju je raspisalo Sveučilište u Göttingenu. Ta je rasprava — uskoro objavljena kao dvosveščana knjiga — činila osnovu njegove disertacije, na temelju koje je iste godine promoviran u doktora povijesti.⁹ Bio je to sjajan uspjeh, ali istodobno ulaznica u razdoblje frustracija i neuspjeha. Naime, za Thimmeove je historiografske radove od mladosti karakteristično osporavanje postavljenih kanona i ustaljenih mišljenja, čime kao da je birao outsidersku poziciju.¹⁰ A kako su mu vrata sveučilišne karijere bila zatvorena zbog gluhoće, prvo je namještenje našao 1902. u Gradskoj knjiž-

⁸ Podatci o F. Thimmeu preuzeti su iz uvodne studije njegove kćeri, također povjesničarke, u zbirci njegovih izabranih pisama (Annelise THIMME, »Biographische Einführung«, u: *Friedrich Thimme 1868—1938. Ein politischer Historiker, Publizist und Schriftsteller in seinen Briefen*, Hrsg. von Annelise Thimme, Boppard am Rhein, 1994, 15-62.), te iz sljedećih djela: Josef ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Bd. XI, 1996, 1213-1229.; Volker ULLRICH, »Ich beuge mich niemals«, [http://www.zeit.de/1995/10/Ich beugemichniemals?page=all](http://www.zeit.de/1995/10/Ich%20beugemichniemals?page=all). Pristup ostvaren 17. kolovoza 2009.

⁹ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 24-25.

¹⁰ J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1213.

nici u Hannoveru. Unatoč mladosti, darovitosti i marljivosti, trebao je preživjeti niz profesionalnih i osobnih neuspjeha i brodoloma, da bi dvadesetak godina kasnije, nekoliko mjeseci prije početka Prvoga svjetskog rata, u listopadu 1913., postao ravnateljem knjižnice *Herrenhaus*a, gornjega doma pruskoga parlamenta.¹¹

Kako je F. Thimme, za razliku od svoga oca Gottfrieda koji je imao snažan osjećaj pokrajinske (zemaljske) pripadnosti, od rane mladosti uzdizao Bismarcka i ujedinjenu Njemačku, tako je pozdravio i stupanje Reicha u Prvi svjetski rat. Za nj je to bez ikakve dvojbe bio »osloboditeljski rat«.¹² U pismu bratu Karlu, od 14. kolovoza 1914., izrazio je svijest o tome kako će rat dovesti do »neizrecivih žrtava«, ali i uvjerenje da pred njemačkim narodom stoji »gotovo potpuna izvjesnost konačne pobjede«, nakon koje će Njemačka stupiti na »puno višu stepenicu svjetske povijesti«.¹³ Smatrajući da »onaj koji domovini ne može služiti mačem, to treba činiti bar perom«,¹⁴ Thimme se — prema vlastitim riječima — počinje smatrati političarem, pa se kao takav sve otvorenije zalaže za radikalnu reformu njemačkoga političkog sustava. Tijekom rata objavljuje desetke članaka i rasprava o političkim temama.¹⁵ Ti se članci naveliko prenose i komentiraju, a Thimmeove se misli oslušuju i analiziraju u najvišim njemačkim političkim krugovima.¹⁶ Mnogi ga smatraju jednim od najutjecajnijih njemačkih publicista u doba Prvoga svjetskog rata.¹⁷

U središtu je njegova razmatranja rađanje »nove Njemačke«, što pretpostavlja izgradnju »narodne zajednice« (*Volksgemeinschaft*) u punome smislu riječi. Ona podrazumijeva socijalnu i političku ravnopravnost svih staleža te monarhijsko uređenje narodne države. Da bi se to postiglo, bilo je, prema njegovu shvaćanju, nužno napustiti dotadašnje staleško izborno pravo te postići potpunu integraciju radništva i socijaldemokracije u njemačku naciju. Radi toga je u studenome 1914. i u veljači 1915. u časopisu *Süddeutschen Monatsheften* objavio članke pod naslovom »Die Sozialdemokratie im neuen Deutschland« (»Socijaldemokracija u novoj Njemačkoj«).¹⁸ Neposredno nakon toga je skupa s njemačkim sindikalnim prvakom Carlom Legie-

¹¹ Prema ustavu Kraljevine Pruske koji je s manjim izmjenama bio na snazi od 1849. do 1918., pruski se parlament sastojao od dva doma. Prvi, ustanovljen 1854., bio je *Herrenhaus*, ustrojen po uzoru na Gornji dom britanskoga parlamenta, a drugi dom, *Landtag*, birao se općim pravom glasa. Nakon sloma carske Njemačke i uspostave republike, savezni se parlament nazivao *Reichstag*, dok su pokrajine odnosno zemlje zadržale vlastite zemaljske parlamente (*Landtag*). Tako je i pruski ustav od 30. studenoga 1920. predviđao *Landtag* kao najviše predstavničko tijelo. (Usp. Jürgen MIROW, *Geschichte des deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Gernsbach, 1990, 595, 882-896.) Prema tome, pruski *Landtag*, u kome će Thimme biti formalno zaposlen od 1920., nije istovjetan tijelu istoga naziva koje je postojalo do 1918. godine i u kojem se Thimme zaposlio 1913. godine.

¹² A. THIMME, »Biographische Einführung«, 33.

¹³ *Friedrich Thimme 1868—1938*, 119.

¹⁴ *Isto*, 122.

¹⁵ Njegova je bibliografija objavljena u knjizi *Friedrich Thimme 1868—1938*, 449-459. Od ukupno 313 bibliografskih jedinica objelodanjenih između 1893. i 1938., Thimme je više od šezdeset (dakle, više od petine!) objavio u četiri ratne godine.

¹⁶ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 31.

¹⁷ J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1216.

¹⁸ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 33.

nom (1861.—1920.) u Leipzigu 1915. objavio zbornik *Die Arbeiterschaft im Neuen Deutschland (Radništvo u Novoj Njemačkoj)*. Bio je to pokušaj kompromisa između građanske i radničke klase, odnosno izraz Thimmeova nastojanja da se u interesu njemačke »narodne zajednice« pomire klasni prijevori i postigne »unutarnji mir njemačkog naroda«. Gotovo desetljeće kasnije, u pismu sestri Luisi (14. prosinca 1924.) napomenuo je kako to nije bio nikakav njegov zaokret prema lijevi (jer lijevičarem, kaže on, nikad nije postao!), već je pokazivao razumijevanje za socijaldemokratsko stajalište, prema kojemu se i nacionalni ciljevi možda mogu bolje i lakše ostvariti međunarodnim sporazumijevanjem negoli desničarskim razmetanjem. I još: »...Od početka rata, kad sam postao političar, moj je najviši cilj bio ispuniti socijalističko radništvo nacionalnim (i monarhističkim) nagnućem. I možda smijem kazati: ono što sam u tom pogledu postigao, i nije bilo tako malo.«¹⁹

U pretposljednjoj godini svjetskog rata Thimme se žustro zalagao za reformu izbornog sustava i bitne promjene političkog ustroja Njemačkoga carstva, kao jedinog načina da ono opstane. Pred kraj 1917. osnovao je »Volksbund für Freiheit und Vaterland« (*Narodni savez za slobodu i domovinu*), očekujući da će steći milijune pristaša i izravno utjecati na razvoj političkih prilika u Njemačkoj.²⁰ Konzervativne krugove, koji su s nesklonošću promatrali njegove prijedloge, uzaludno je pokušavao uvjeriti u »nadstranački karakter države«.²¹ Slijedom toga je njemački poraz doživio kao katastrofu, pa je 6. listopada 1918. u pismu bratu Wilhelmu jadikovao nad sudbinom svoje djece koja moraju odrastati »bez domovine«, riječima: »Kako li će odrasti, ako ih ne nosi misao na domovinu koja je vrijedna života...«²² Snažno se opirao sklapanju mirovnog ugovora i poniženju Njemačke.²³ U pismu (drugoj) supruzi Emmi, 24. lipnja 1919. pisao je: »Nevolja i sramota našeg naroda tako me pogađa, da uvijek iznova jecam i suze me oblijevaju. Jedva sam mogao raditi; noću bih spavao po pola sata i svaki put kad bih se probudio, budio sam se s mišlju o neutješnom položaju njemačkog naroda.«²⁴

Kao i većina njegovih sunarodnjaka, revolucionarna je previranja u studenome 1918. Thimme držao velikom nesrećom za njemački narod. Smatrajući apologiju monarhije obranom Njemačke, s neskrivenim se prijezirom odnosio i prema onim njemačkim intelektualnim i političkim krugovima koji su nakon kapitulacije Reicha prihvatili optužbe da je Njemačka odgovorna za izbijanje rata, pozivajući ih »pred sud njemačkog naroda« i nazivajući ih »njemačkim antantistima«, pa čak i »izdajicama«.²⁵ Svi se njegovi napori u razdoblju neposredno nakon svjetskog rata svode na potpuno otklanjanje nepravednoga i sramotnoga mirovnog ugovora.²⁶

¹⁹ Friedrich Thimme 1868—1938., 240.

²⁰ Isto, 164-165.

²¹ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 38.

²² Friedrich Thimme 1868—1938., 177-178.

²³ Isto, 191-192.

²⁴ Isto, 192-193.

²⁵ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 41.

²⁶ Isto, 41-42.

Friedrich
Thimme
(1868.—1938.)

Njemačka nije bila samo vojnički poražena, nego i politički desetkovana, a psihološki ponižena. U tom svjetlu je i pitanje odgovornosti za svjetski rat (tzv. *Kriegsschuldfrage*), napose članak 231. Versailleskoga ugovora, kojim je — nakon naglašenoga francuskog inzistiranja — utvrđena njemačka krivica za njegovo izbijanje, postalo ne samo jedno od ključnih pitanja njemačke vanjske politike, nego i bitan čimbenik unutarnjega društvenog i ideološko-političkog raslojavanja. Njemačka je vlada zbog toga već u srpnju 1919. donijela odluku o pripremanju zbirke dokumenata koja bi rasvijetlila diplomatske i političke aktivnosti uoči Prvoga svjetskog rata. Prvotna vladina nakana, da objavi *Bijelu knjigu* koja je imala objasniti i opravdati ulogu Njemačkoga Reicha, zaslugom priređivača obuhvatila je ne samo izvorno planirano razdoblje od 1912. naovamo, nego se je protegla sve do vremena osnivanja Reicha, 1871. godine. Slijedom toga pretvorila se u impozantnu zbirku dokumenata o predratnoj politici, koja je pod naslovom *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes im Auftrage des Auswärtigen Amtes* (*Visoka politika europskih vlada 1871.—1914. Zbirka diplomatskih dokumenata Ministarstva vanjskih poslova, po ovlasti Ministarstva vanjskih poslova*) objavljena u Berlinu od 1922. do 1927. u 40 knjiga (od čega je čak dvanaest objavljeno u dva sveska). Zbirku su uredili Johannes Lepsius

(1858.—1926.), Albrecht Mendelssohn Bartholdy (1874.—1936.) i Thimme, kao jedini povjesničar od njih trojice.²⁷

Zbirka je imala potkrijepiti ocjenu da znatna odgovornost za rat počiva u rusko-me odnosno srbijanskome imperijalizmu. Nije nevažno dometnuti kako *Die grosse Politik* formalno nije objavljena u državnoj nakladi,²⁸ što nije zapreka da ju se — kako se u popratnoj napomeni uz Thimmeovu korespondenciju 1994. izrazio predsjednik njemačkoga Saveznog arhiva, F. P. Kahlenberg — promatra kao »službenu apologiju predratne njemačke politike«.²⁹ Taj je niz od pedesetak svezaka i prije nego što je dovršen u inozemstvu ocijenjen kao neprocjenjivo vrijedna zbirka diplomatskih dokumenata i nezaobilazan izvor za proučavanje njemačke, europske i svjetske povijesti.³⁰ Niz pohvalnih ocjena dobio je i u domaćoj stručnoj javnosti.³¹ Iako se priređivačima i redaktorima znalo predbaciti da se nisu ustezali prešutjeti postojanje podataka i dokumenata koji podupiru za Njemačku nepovoljnu i u Versaillesu ozakonjenu tezu, postojale su i objektivne prepreke sveobuhvatnomu i nepristranom prikazu: od nedostupnosti izvora, zakonskih teškoća s autorizacijom i objavljivanjem dokumenata, do potrebe da se mjestimice u obzir uzmu aktualni politički odnosi.³² Napokon, i kritičari te zbirke dokumenata, koji su joj predbacivali političku motivaciju, svoju su kritiku zapravo — kako to često biva — motivirali također političkim razlozima.³³

Thimme je u pripremi zbirke podnio lavovski dio tereta, a otad ga u Njemačkoj bije glas »ključne osobe u borbi protiv tzv. versailleske 'laži o krivici za rat'«. ³⁴ On sâm, kako pokazuje njegova sačuvana i objavljena korespondencija, nije imao dvojbe oko toga da ta zbirka dokumenta ima prvotni političko-propagandni učinak. Nije se toga sramio, jer je znao da nema historiografije izvan života: i njemu i njemačkoj

²⁷ Isto, 43-44.; J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1215.

²⁸ Na temelju dokumenata prikupljenih u njoj, hamburški je *Institut für Auswärtige Politik* u Berlinu 1928. u četiri sveska objavio zbirku *Die Auswärtige Politik des Deutschen Reiches 1871—1914. Einzige von Auswärtigen Amt autorisierte gekürzte Ausgabe der amtlichen Grossen Aktenpublikation der Deutschen Reichsregierung. Unter Leitung von Albrecht Mendelssohn Bartholdy und Friedrich Thimme* (Vanjska politika Njemačkoga carstva 1871.—1914. Skraćeno i od Ministarstva vanjskih poslova jedino autorizirano izdanje službene Velike zbirke dokumenata njemačke carske vlade. Priredili Albrecht Mendelssohn Bartholdy i Friedrich Thimme). U stvarnosti, Thimme nije surađivao na pripremi te službene zbirke, ali je dopustio da se Ministarstvo vanjskih poslova posluži njegovim imenom. (*Friedrich Thimme 1868—1938.*, 273.) A činjenica da je Ministarstvo uopće tražilo da se Thimmeovo ime pojavi među priređivačima, jasno govori o ugledu što ga je ovaj i krajem dvadesetih godina XX. stoljeća uživao.

²⁹ Friedrich P. KAHLENBERG, »Geleitwort«, u: *Friedrich Thimme 1868—1938.*, V.

³⁰ Sidney B. FAY, »Die grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871—1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Im Auftrag des Auswärtigen Amtes herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme. Volumes XIX.-XXXVI. (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1925)«, *The American Historical Review*, Vol. 31, No. 3, April 1926, Bloomington (Indiana), 1926, 520-524.

³¹ Neke od tih ocjena donosi i J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1216.

³² F. P. KAHLENBERG, »Geleitwort«, V-VI.; A. THIMME, »Biographische Einführungs«, 43-57.

³³ A. THIMME, »Biographische Einführungs«, 44.

³⁴ V. ULLRICH »Ich beuge mich niemals«, <http://www.zeit.de/1995/10/Ichbeugemichniemals?page=all>. Pristup ostvaren 17. kolovoza 2009.

vlasti bilo je u prvome redu stalo do toga da se pomire unutarnjemačke suprotnosti, da se osvijetla obraz njemačkomu narodu i njegovoj državi, te da se na taj način otvori put za obnovu i ponovno jačanje Njemačke.

Nakon dokidanja pruskoga *Herrenhausa* 1918. godine, Thimme je imao status državnog službenika na raspolaganju te se nastavio intenzivno baviti publicistikom.³⁵ Od 1920. nominalno je bio zaposlen i plaćen kao ravnatelj knjižnice pruskoga parlamenta (*Landtag*), ali je stvarno radio kao ugovorni namještenik Ministarstva vanjskih poslova, u svojstvu »povijesnog savjetnika i priređivača dokumenata«.³⁶ Plodovi tog rada bila su Bismarckova sabrana djela i niz drugih vrijednih historiografskih priloga i zbornika dokumenata. No, osim znanstveno-publicističkoga rada, Thimme se dvadesetih godina okušavao i u političkome životu. Iako je zadržao distancu prema službenim krugovima Weimarske Njemačke i, kako pokazuje njegova korespondencija, u duši ostao monarhistom, to ga — prema vlastitim riječima — nije priječilo da se, osloncem na razumne razloge i težnju da se spriječi unutarnji razdor pa i građanski rat, zalaže za očuvanje republikanskoga weimarskog ustava.

O njegovim ambicijama, ali i o njegovu ugledu svjedoči i epizoda s pokretanjem časopisa *Zusammenschluss (Jedinstvo)*, što ga je u travnju 1926. pokrenuo s Eduardom Hemmerleom, katoličkim urednikom časopisa *Germania*. Podnaslov novoga časopisa jasno govori o njegovoj svrsi: *Politische Monatsschrift zur Pflege der deutschen Eintracht (Politički mjesečnik za njegovanje njemačke sloge)*.³⁷ U pismu Friedrichu Meineckeu, profesoru povijesti u Strassburgu, Freiburgu i Berlinu te izdavaču *Povijesnog časopisa (Historische Zeitschrift)* pisao je 15. svibnja 1926. kako svojim mjesečnikom želi promicati potporu tadašnjoj njemačkoj državi, kao jedinog mogućnosti da se Njemačka opet uzdigne.³⁸ Unutarnja sloga i lojalna suradnja u Društvu naroda, nastavlja on mjesec dana kasnije, sada su »jedini put za ponovno ostvarenje moćne Njemačke«.³⁹ Već u drugome broju tog mjesečnika Thimme je objavio stotinjak pozdravnih pisama, čestitki i obećanja suradnje: među piscima tih dopisa bili su kancelar Reicha, ministri, parlamentarni zastupnici, pa i kölnski gradonačelnik Konrad Adenauer, koji će nekoliko desetljeća kasnije postati njemačkim kancelarom.⁴⁰ Časopis se ipak ugasio sredinom 1928., a od tog se doba Thimme vraća historiografiji, ne objavivši više nijedan politički odnosno publicistički tekst.⁴¹

Uspon nacionalsocijalizma označio je prekretnicu i u njegovu životu. Iako je s razlogom smatran njemačkim nacionalistom i ogorčenim protivnikom pacifističkih strujanja, Thimme je bio nesklon radikalnomu i militantnom nacionalizmu, napose onomu koji je imao antisemitske prizvuke, pa je uporno i dosljedno kritizirao mnoge

³⁵ J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1214.

³⁶ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 276, 294, 305. Prema Ankeru, Thimme je od travnja 1920. zaposlen kao ravnatelj knjižnice saveznoga parlamenta (*Reichstag*), dok se na platnom popisu Ministarstva vanjskih poslova nalazi tek od 1922. godine. (J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1215, 1216.)

³⁷ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 54-55.

³⁸ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 275-276.

³⁹ *Isto*, 276-277.

⁴⁰ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 55.

⁴¹ *Isto*, 56.

skupine i stranke koje su se olako kitile nacionalističkim atributima.⁴² U skladu s time je bio izrazito kritičan i prema Hitleru i njegovim pristašama, te je 1932. bio među onima koji su najglasnije agitirali protiv nacionalsocijalista.⁴³ On je, doduše, simpatizirao s nekim plodovima nacionalsocijalističke vladavine, kao što su naglašavanje jedinstva države i dokidanje »južnonjemačkoga partikularizma, koji je u sebi uvijek imao trunak separatističke prijetnje«, ali je okolnosti i način provedbe tog cilja smatrao posve neprihvatljivima.⁴⁴ U novim prilikama Thimme nije bio protivan ni Hitlerovoj odluci prema kojoj je Njemačka 14. listopada 1933. napustila Društvo naroda, šaroliki forum koji je na obalama ženevskoga jezera već dulje od desetljeća uporno nastojao (i uglavnom uspijevao!) u karikaturu izvrnuti sva ona uzvišena i plemenita načela kolektivne sigurnosti i međunarodne suradnje na kojima ga je zamislio američki predsjednik Woodrow T. Wilson.⁴⁵ Međutim, oštro je i bezuvjetno osuđivao nacionalsocijalistička protukršćanska i antisemitska polazišta te je među rjetkima vrlo rano zaključio da elementi nasilja i bespravlja nisu privremena i prolazna karakteristika nacionalsocijalizma, nego njegova bitna i nerazdvojna sastavnica.⁴⁶

Taj je otklon bio toliko snažan i dosljedan da se Thimme sukobio i s onim članovima svoje obitelji koji su simpatizirali s nacionalsocijalizmom.⁴⁷ Nije se ustezao stati u obranu svojih židovskih kolega, napose svoga bliskog suradnika i prijatelja A. Mendelssohna Bartholdyja, koga je visoko cijenio i zbog njegovih osobnih kvaliteta, ali i zbog neprocjenjivih usluga koje je ovaj učinio nijemstvu i Njemačkoj.⁴⁸ Svoje je ogorčenje Thimme protegao i na protestantske crkve zbog njihove nesprenosti da osude nacionalsocijalizam,⁴⁹ pa je sve više nada polagao u Katoličku crkvu, koju je cijenio zbog njezina ustrajanja u univerzalizmu kršćanstva i u koju je čak kanio stupiti. Do toga nije došlo samo zbog prozaična razloga koji — uzgred — govori i o Thimmeovim ljudskim svojstvima: nije imao dovoljno novca da podmiri crkveni po-

⁴² Isto, 56-57.

⁴³ Upravo je njegova zasluga što su 74 povjesničara u ožujku 1932. potpisala i u tisku objavila apel potpore Hindenburgu kao kandidatu na predsjedničkim izborima. (J. ANKER, »Thimme, Friedrich Wilhelm Karl«, 1215-1216.)

⁴⁴ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 330.

⁴⁵ Isto, 343, 355-356.

⁴⁶ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 57-58.

⁴⁷ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 321-322, 324-325. Antisemitsko raspoloženje njegova oca Gottfrieda Thimmea (1837.—1916.) bilo je jedan od razloga stalnog spora među njima.

⁴⁸ Thimmeovo pismo A. Mendelssohnu Bartholdyju od 22. rujna 1933. sjajan je primjer njegove lojalnosti i dosljednosti, te ujedno ilustracija protužidovske klime u Njemačkoj odmah nakon Hitlerova dolaska na vlast, koja je teško pogađala i ljude koji su iznimno zadužili njemačku kulturu. (*Friedrich Thimme 1868—1938.*, 336-338.) Usp. i njegovu ocjenu Mendelssohna Bartholdyja u pismu G. P. Goochu od 4. listopada 1933. (Isto, 339-341.)

⁴⁹ Usp. Heinz BOBERACH, *Berichte des SD und der Gestapo über Kirchen und Kirchenvolk in Deutschland 1933—1945*, Mainz, 1972. O pokretu »Njemačkih kršćana« (*Die Kirchenbewegung Deutsche Christen*) usp. Karl Dietrich BRACHER, *The German Dictatorship. The Origins, Structure and Consequences of National Socialism*, Harmondsworth, 1973, 469-483. Najvažnije dokumente o nacionalsocijalističkom odnosu prema kršćanskim crkvama te o pokretu »Njemačkih kršćana« vidi u: Walther HOFER, *Der Nationalsozialismus: Dokumente 1933—1945*, Frankfurt am Main, 1957, 119-166.

rez, što je prema njemačkim propisima bila nužna pretpostavka za promjenu vjerske zajednice.⁵⁰

S obzirom na to da je 12. veljače 1933. napunio 65. godinu života, već 1. travnja te godine morao je napustiti mjesto ravnatelja knjižnice. Njegov ugovor s Ministarstvom vanjskih poslova trajao je do 31. srpnja 1933., kad je iz formalnih razloga trebao ići u mirovinu. No zbog osobnog sukoba s državnim tajnikom Bernhardom Wilhelmom von Bülowom (1885.—1936.) sâm je tražio da bude ranije umirovljen, pa je 1. travnja 1933. prestala i ta njegova služba, iako je plaću dobivao do uključivo srpnja.⁵¹ Posljednje je godine života proveo povučeno, baveći se historiografijom i istodobno pokušavajući promicati evangeličko-katoličku frontu idejnoga i političkog otpora Hitleru. Objavio je nekoliko članaka i zasnovao više opsežnijih radova koji su ostali nedovršeni zbog nagle i neočekivane smrti: Friedrich Thimme je nesretnim slučajem poginuo neutvrđenog dana u lipnju 1938. u bavarskim Alpama.

Objavljena Thimmeova korespondencija — a riječ je o svega 285 pisama od ukupno sačuvanih dvije i pol tisuće — ne spominje Pilara i ne otkriva nam kada su i kako uspostavljene veze između njih dvojice. No vrlo je vjerojatno da one ne postoje sredinom 1924., tj. u vrijeme kad Pilar počinje razmišljati o ponovljenom izdanju svoga najvažnijega, tada posve nedostupna djela, *Die südslawische Frage*, te ga upravo u kontekstu rasprave o odgovornosti za svjetski rat nuditi njemačkoj vladi.⁵² Da je bilo drugačije, tj. da su se Pilar i Thimme poznavali, vrlo je izvjesno da bi mu Pilar izravno priopćio svoje planove. Thimmeu to ne bi promaknulo: kao priređivač i redaktor njemačke zbirke diplomatskih dokumenata, on je pomno pratio literaturu o toj temi, pa tako i najave da će i zemlje pobjednice, potaknute njemačkim primjerom, objaviti svoje probrane diplomatske dokumente. Iz pisma koje je 8. travnja 1929. uputio A. Mendelssohnu Bartholdyju, jasno proizlazi da s »osobitom napetosti« očekuje »austrijsku zbirku dokumenata, čijih se sedam svezaka, koji počinju bosanskom krizom, najesen ima pojaviti odjednom, što je zasad tajna«. O radu na toj zbirci, napominje on povjerljivo, redovito ga izvješćuje Hans Übersberger (1877.—1962.), bečki profesor istočnoeuropske povijesti.⁵³

⁵⁰ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 60-61.; *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 316-317, 321, 326-327, 333-334, 338-339, 342-343 i dr.

⁵¹ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 319, 325, 329.

⁵² Raspoloživa dokumentacija pokazuje da je Pilar upravo u tom kontekstu počeo intenzivno razmišljati o novom izdanju *Južnoslavenskoga pitanja* u prerađenu i osuvremenjenu obliku. Prema sačuvanom konceptu pisma njemačkom konzulu u Zagrebu, Seileru, iz srpnja 1924., on naglašava kako je posebna vrijednost knjige u njezinu znanstvenom, a ne u političkom dijelu: ona je pogodna za dokazivanje čimbenika i tendencija koje su dovele do svjetskog rata, a time i do raspada Austro-Ugarske Monarhije. Budući da je pisana u duhu koji simpatizira s njemačkim interesima, a dokazuje kako je za svjetski rat odgovorna Rusija sa svojim satelitima, knjiga, odnosno njezino novo izdanje, mora biti i u interesu njemačke vlade koja se bori protiv laži o njemačkoj odgovornosti za rat. Vidi: Srećko LIPOVČAN, »Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)«, *GP*, II/2002., 217-223. Prijevod koncepta pisma objavio je Božidar JANČIKOVIĆ, »Autor i njegovo djelo: L. von Südlant i »Južnoslavensko pitanje«, *GP*, II/2002., 142-146.

⁵³ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 302, 307.

U tom svjetlu bilo bi logično očekivati da će Thimmea zaintrigirati *Südländovo* odnosno Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*, koje je za shvaćanje uzroka Prvoga svjetskog rata uistinu nezaobilazno, to prije što je njega i Pilara povezivalo uvjerenje da ključnu odgovornost za svjetski rat imaju Rusija i njezini sateliti, pogotovo Srbija.⁵⁴ Iste su dodirne točke, uostalom, povezivale i Thimmea i Nowaka.⁵⁵

Može se, dakle, s velikim stupnjem vjerojatnosti zaključiti da se Pilar i Thimme sredinom dvadesetih godina nisu poznavali, a otvoreno je pitanje je li Pilarovo pismo njemačkom konzulu dovelo do uspostavljanja prvih kontakata između njih dvojice. Zasad nemamo pouzdana dokaza da je Pilar to pismo uopće dostavio konzulu, ali nema ni posebna razloga smatrati da je zamisao ostavio samo u konceptu. A ako je njemački konzul postupao onako kako se u diplomatskoj službi postupa sa sličnim prijedlozima, on je iz Zagreba prosljedio Pilarovo pismo svomu ministarstvu.⁵⁶ U sjedištu ministarstva, u berlinskoj Wilhelmstrasse, upravo je Thimme bio najpogodnija osoba, koja je o ozbiljnosti i vrijednosti Pilarova prijedloga mogla dati meritoran sud. Dakako, ne može se isključiti da su Pilarovi kontakti s Thimmeom i Nowakom išli i drugim putem. Tema odgovornosti za svjetski rat u ono doba u Njemačkoj, pa i u Europi uopće, uključujući i Hrvatsku, nije bila samo historiografsko, nego i prvorazredno političko pitanje.⁵⁷ Zato je posve razumljivo da su se Thimme i Nowak živo zanimali i za aktualni razvitak europskih političkih prilika, a time i za prilike u Kraljevini Jugoslaviji, s kojom je Njemačka — unatoč diktatorskome jugoslavenskom režimu — izgrađivala razmjerno dobre odnose, što će se nakon Hitlerove pobjede još i produbljivati. U tom svjetlu vjerojatno nije nebitna činjenica, da se je Thimme dvadesetih godina smatrao — a takvim su ga smatrali i drugi — stručnjakom za vanjskopolitička pitanja,⁵⁸ i da je kao povjesničar i kao namještenik Ministarstva vanjskih poslova imao pristup utjecajnim političkim krugovima. Drugim riječima, Thimmeovo bavljenje uzrocima Prvoga svjetskog rata uvjetovalo je i njegovo zanimanje za aktualne političke prilike na tzv. Balkanu odnosno na europskome jugoistoku.

⁵⁴ Zbog toga je lako moguće da je upravo Thimme, možda i više od Pilara, pridonio odluci da se izvorni rukopis Pilarove zadnje knjige objavi 1933. pod naslovom *Uvijek iznova Srbija*. Naime rukopis, sačuvan u obiteljskoj ostavštini, nosi drugačiji naslov: *Sudbonosni trenutak Jugoslavije (Jugoslawiens Schicksalsstunde)*. Vidi: B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, *GP*, I/2001., 240.

⁵⁵ Na to upućuju i Nowakove veze s Conradom von Hötzendorfom, koji je 1906. postao šefom austro-ugarskoga glavnog stožera, a u kasnijem je razdoblju bio poznat po nesklonosti Kraljevini Srbiji i po protivljenju talijanskoj penetraciji u Podunavlje. Von Hötzendorf je također zagovarao preventivni udar Austro-Ugarske Monarhije protiv Srbije.

⁵⁶ U tome bi smjeru valjalo poduzeti dodatna istraživanja u Thimmeovoj ostavštini i u arhivu njemačkoga Ministarstva vanjskih poslova.

⁵⁷ Svojevrsnu panoramu najvažnijih zbirki dokumenata te historiografskih i memoarskih radova o odgovornosti za svjetski rat dao je krajem dvadesetih godina Milan ŠUFFLAY, »Val ratne krivnje«, *Hrvatska revija*, Zagreb, 2/1929., br. 1 (siječanj), 45-53. I on smatra kako »pomalo, ali vrlo sigurno raste [...] na anglosaskom Zapadu uvjerenje, da glavni dio ratne krivnje ne snose Nijemci. Sve jača postaje ondje smjernica, da se krivnja stovari na carsku Rusiju i na njene stare saveznike, pri čemu bivša Kraljevina Srbija ništa nije zapostavljena».

⁵⁸ A. THIMME, »Biographische Einführung«, 55.

Odatle do dodira s Pilarom, a potom i do pripreme i tiskanja Pilarove nove knjige trebalo je učiniti sasvim mali korak. Iako ne dopuštaju konačne zaključke, dostupni fragmenti predstavljaju važne putokaze. Kao što je već spomenuto, Thimme je otprilike bio povezan s K. F. Nowakom, ravnateljem renomirane berlinske Naklade za kulturnu politiku (*Verlag für Kulturpolitik*).⁵⁹ Iz Thimmeova pisma bratu Karlu od 14. veljače 1933. proizlazi da je s Nowakom bio 1932. dogovorio čitav niz raznih i važnih pothvata, ali je ovaj, nažalost, iznenada umro od srčanog udara, u 50. godini.⁶⁰ S priličnom se vjerojatnošću može pretpostaviti da je Pilarova zadnja knjiga ulazila u taj niz važnih pothvata. A kako je ona ušla u taj krug, je li za to zaslužan Nowak, Thimme ili tko treći, pokazat će buduća istraživanja Pilarovih veza s njima i s intelektualnim krugovima u Beču, Grazu i Berlinu.

Valja naglasiti da sadržaj i poruka Pilarove knjige nisu bili u cijelosti podudarni s Thimmeovim analizama i ocjenama iz njegove »Popratne riječi«,⁶¹ ali su nudili alternativno rješenje na europskome jugoistoku, koje je Thimme imao razloga smatrati prihvatljivim za Njemačku. Ono je priječilo ili čak isključivalo širenje Mussolinijeve Italije i Staljinova Sovjetskog Saveza. Sve ostalo je stvar geopolitičkih zakonitosti. A makar je, u vrijeme kad je dovršio popratno slovo Pilarovoj knjizi, Thimme već bio suočen s Hitlerovim dolaskom na vlast i o novome njemačkom režimu nije imao apsolutno nikakvih iluzija, nema sumnje da ni on — kao ni bilo tko drugi — nije mogao znati kakve će tragične posljedice za Njemačku, za Europu i za svijet imati 30. siječnja 1933. godine. No možda su ga upravo ljubav prema Njemačkoj i crne slutnje o njezinoj budućnosti navele na to da s posebnom pozornošću prouči i preporuči djelo Ive Pilara, pisca koji jest potjecao iz brojčano malog naroda, ali je zato proročanski, s gotovo matematičkom točnošću, petnaestak-dvadeset godina prije objavljivanja te knjige predvidio rasplet svjetskog rata i buduće sukobe velikih sila što će obilježiti i sudbinu malih naroda te dovesti u pitanje opstanak i ulogu staroga kontinenta.⁶²

II. O prijevodima Pilarove rasprave *Immer wieder Serbien* na hrvatski jezik

Pilarova se rasprava *Immer wieder Serbien* na hrvatskom jeziku pojavila nakon više od šest desetljeća. Izgleda da se početkom devedesetih godina prošloga stoljeća, u vrijeme velikosrpske agresije, kanilo u hrvatsko-njemačkoj nakladi objaviti izvorni tekst knjige s hrvatskim prijevodom,⁶³ ali se taj pokušaj zbog nepoznatih razloga izjalovio. No sredinom devedesetih ona je ipak objavljena, i to u dva izdanja.

⁵⁹ Skupa s njim priredio je knjigu *Erinnerungen und Gedanken des Botschafters Anton Graf Monts*. Hrsg. von Karl Friedrich Nowak und Friedrich Thimme. Erläuterungen und Anmerkungen von Friedrich Thimme, Berlin, 1932.

⁶⁰ *Friedrich Thimme 1868—1938.*, 320.

⁶¹ Sasvim je sigurno, primjerice, da Pilar nije dijelio Thimmeovo mišljenje kako su Hrvati »pleme« nekoga drugog naroda.

⁶² Usp. Dr. JURIČIĆ [Ivo Pilar], *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, I. izd., Zagreb, 1915.; II. izd., Zagreb, 1917. Rekonstrukciju te Pilarove knjige, koju je austro-ugarska ratna cenzura na mnogo mjesta oklaštirala, priredio je i objavio Z. Matijević (vidi: *Pilar*, Zagreb, 3/2008., br. 5, 63-122.).

⁶³ Mladen ŠVAB, »Spomen na Ivu Pilara«, *Matica*, Zagreb, 1993., br. 5 (svibanj), 20-21.

Slično kao i kod najvažnijega njegova djela, *Južnoslavenskoga pitanja*, koje je u Zagrebu objavljeno 1943. u prilično problematičnu prijevodu Fedora Puceka,⁶⁴ ni sada Pilar nije imao osobite sreće s prevodenjem. Možda i u tome treba tražiti dio uzroka za razmjerno slabu recepciju njegove rasprave u hrvatskoj stručnoj javnosti, ali i za neke kritičke opaske do kojih možda i ne bi bilo došlo ili bi došlo u manjoj mjeri, da su se prosuditelji mogli osloniti na izvornik ili na valjan prijevod. Bilo je, naime, o njoj i razgaljenih pohvala,⁶⁵ ali još više opreznih pokušaja da se predodžba o piscu *Južnoslavenskog pitanja* pomiri sa slikom koja bi mogla proizići iz zadnje njegove knjige.⁶⁶ Ponajviše je njezino pojavljivanje u hrvatskom prijevodu urodilo usmenom predajom po kojoj se Pilar — tobože — tom raspravom prometnuo u zagovornika reforme i opstanka Jugoslavije.

Nedostaci prijevoda i s time povezana slaba recepcija Pilarove rasprave u stručnoj i laičkoj javnosti, među ključnim su razlozima odluke uredništva da raspravu objavi u onome obliku u kojem je prvi put ugledala svjetlo dana i u kojem je utjecala na promišljanja nekih političara. U protivnome bi ta odluka — u situaciji kad je ona na hrvatski prevedena i objavljena čak dva puta u svega nekoliko godina — imala tek mršavo opravdanje.

Prvi je prijevod Pilarove studije *Immer wieder Serbien* tijekom 1994. u tri nastavka objavio *Forum* Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.⁶⁷ Akademijin časopis, nažalost, nije objavio Thimmeovo popratno slovo, a izostavljen je — iz tehničkih razloga — i indeks imena i pojmova. I dok uredništvo časopisa, kao i pisac uvodne napomene Antun Pavešković, autorovo ime navode u obliku »Ivan«, što je bilo Pilarovo krsno ime, prevoditelji Mile Maslač i Tatjana Cvetnić oslanjaju se na izvornik i pišu: »Ivo«, kako je i sâm autor uglavnom pisao.⁶⁸ Nažalost, s prevodenjem Pilarova

⁶⁴ O tekstološkim, prevoditeljskim i drugim dvojabama skopčanima s tom Pilarovom studijom, usp. S. LIPOVČAN, »Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*«, *GP*, I/2001., 193-232.; ISTI, »*Die südslawische Frage und der Weltkrieg*: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja«, *GP*, II/2002., 103-120.; ISTI, »Zašto je potrebno ponovno prevesti i — kao kritičko izdanje — objaviti Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*«, *Pilar*, 1/2006, br. 1, 147-151.

⁶⁵ Tako dr. fra A. Nikić o knjizi *Uvijek iznova Srbija* piše: »Pilarova [je] posljednja knjiga, malo zapažena, ali, po mojem mišljenju, najbolja analiza jugoslavenske situacije i problematike 1918.—1941. Pilar je tu upravo proročki predvidio buduće događaje«. (Andrija NIKIĆ, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942.—1945.*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 1998., 336.)

⁶⁶ U »Proslavu« pretisku Pilarova *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja* Vučić piše kako je Pilar napustio raniju apsolutizaciju sukoba hrvatske i srpske nacionalne ideje, pa »u ovoj studiji respektira novonastalu geopolitičku realnost — Kraljevinu Jugoslaviju«. Polazeći od te realnosti, smatra Vučić, Pilar drži da ona »ne može opstati kao unitaristička država, nego je treba podijeliti po dualističkoj shemi na zapadni i istočni dio. [...] Osim toga Pilar razmatra i ideju sasvim samostalne Hrvatske [...]. Međutim, smatra da bi to bilo moguće samo uz garancije Engleske, Francuske i Njemačke«, ali »očito je da on u to ne vjeruje [...], pa zato preporučuje rješenje hrvatskoga pitanja unutarnjom reorganizacijom, federalizacijom Kraljevine Jugoslavije po navedenoj dualističkoj shemi«. Ipak, i Vučić ističe kako je to samo »privremeno rješenje«, ali je ipak posve jasno kako drži da je Pilar napustio »radikalno antijugoslavenstvo« koje je obilježavalo *Južnoslavensko pitanje*. (Petar VUČIĆ, »Proslava«, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Zagreb, 1995., VIII, XIV-XV.) Usp. opreznu ocjenu A. Paveškovića u članku »Tema Pilar«, objavljenom u istoj knjizi, str. 51-57. (56.)

⁶⁷ *Forum*, Zagreb, 33/1994., br. 1-2 (siječanj — veljača), 117-132.; br. 3-4 (ožujak — travanj), 256-272. te br. 5-6 (svibanj — lipanj), 467-482.

teksta ni oni, a ni nakladnik časopisa, nisu bili sretne ruke, pa bi sitničaviji i zajedljiviji kritik lako obranio tvrdnju da je u njihovu prijevodu malo pasusa koji ne potrebuju opasku.

U nizu slučajeva, naime, prevoditelji imaju poteškoća s njemačkim idiomima, gotovo redovito — bez ikakva značenjskoga ili stilskog razloga — prošlo vrijeme u njemačkom jeziku (preterit, perfekt) prevode hrvatskim prezentom, a česte Pilarove opreznije formulacije, izrečene njemačkim konjunktivom ili kondicionalom, u pravilu prevode hrvatskim indikativom, čime se kod čitatelja stvara bitno drugačija slika o načinu na koji autor izražava svoje ocjene i sudove. Povremenu pogrešnu upotrebu hrvatskoga instrumentala prati i posve pogriješno prevođenje pojedinih riječi i izraza.

Bilo bi preopširno i zamorno, dakle i suvišno, ovdje upirati prstom u svako od tih pogriješnih ili — eufemistički kazano — problematičnih prevoditeljskih rješenja, ali ilustracije radi ipak spomenimo nekoliko karakterističnih, samo iz prvoga poglavlja Pilarove studije (*Jugoslawiens politische Lage*). Primjerice, kad Pilar govori da su hrvatske zemlje u habsburško doba bile upravno podijeljene na dijelove koji su bili »u gospodarskom smislu nesposobni za život« (*wirtschaftlich lebensunfähig*), onda to nipošto ne valja prevesti kao »gospodarski beživotne« (36. / I.118).⁶⁸ »Državna politika« (*Staatspolitik*) je i inače i kod Pilara nešto bitno drugo od »politike državnosti« (39. / I.119.), a ni državna ideja, državna misao (*Staatsgedanke*), nije baš »državotvorna misao« (40. / I.119.). Kad Pilar kaže da su Radićeve pogriješke (*Fehler*) okajane (*gesühnt*) njegovom mučeničkom smrću, onda on ne kaže ono što tvrde prevoditelji, da su Radićeve »griješni [...] oprošteni« (40. / I.119), jer grijehe i pogriješke okajava onaj tko ih je počinio, a oprašta ih ne on, nego — netko drugi. Ako se Pilar služi metaforom o »djetetu pod skrbištvom« odnosno pod posebnom paskom (*Sorgenkind*), kako bi ocijenio da Bosna i Hercegovina (BiH) i u novoj državi ima nesamostalan položaj što ga je imala u Austro-Ugarskoj Monarhiji, onda to nipošto ne znači — kako prevoditelji misle — da se područje BiH »i u novoj državi ponaša kao boležljivo dijete« (47. / I.121.). Pilarovi »nekadašnji federalisti« (*einstitige Federalisten*) nisu tek »neki federalisti« (47. / I.121.), jer »nekadašnji« i »neki« nisu baš izotznačnice. Pojam »sokolstvo« (*Sokolwesen*) iz izvornika nipošto ne valja prevesti kao »Sokol« ili »Sokolski savez« (48. / I.122), jer su pokret (kao opća imenica) i konkretna sokolska organizacija dvije različite stvari. Kad Pilar govori o privremenom povlačenju mons. Svetozara Rittiga iz političkog života, onda spominje njegovo »ogorčeno otvoreno pismo« (*mit einem erbitterten offenen Briefe*), dok se prevoditelji zadovoljavaju samo s »ogorčenim pismom« (51. / I.123.), kao da između pisma i otvorenog pisma nema nikakve razlike. Na istome mjestu spominje se propast zamišljene jugoslavenske državotvorne stranke (*die staatserthaltende Partei*), no prevoditelji ključni atribut te stranke (*staatserthaltend*) u prijevodu jednostavno ispuštaju (50. / I.123.). Pilarovu ocjenu o zaoštavanju konfesionalnih prilika u Kraljevini

⁶⁸ Pavešković je uz prvi dio prijevoda objavio kratku uvodnu napomenu pod naslovom »Smrt u Tuškanču: Ivan Pilar«.

⁶⁹ Arapski broj prije kose crte označava stranicu njemačkog izvornika; rimski broj iza crte označava dio *Forumova* prijevoda, a arapski broj njegovu stranicu.

Jugoslaviji («*So verschärfte sich sichtbar hüben und drüben das konfessionelle Moment*») ne smije se prevoditi doslovno: »Tako se zaoštrio vjerski trenutak i s ove i s one strane« (54. / I.124.) jer je doslovan prijevod ne samo netočan, nego i besmislen. U kontekstu političkih previranja u jesen 1932. imenica »*die Folge*« znači posljedicu, a ne »slijed« (59. / I.125.). Kad zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer označava Tyršovu sokolsku ideologiju kao »*gotteslästerlich*«, onda hoće kazati da je bogohulna, a ne da je »opaka« (62. / I.126.). Svetozar Pribičević je u Pilarovoj knjizi »opetovano spomenuti« ili »već višekratno spominjani emigrant« («*der bereits wiederholt genannte Emigrant*»), a ne »sada ponovno emigrant« (63. / I.126.). Ako Pilar pri analizi vanjskopolitičkih poteškoća navede kako je Jugoslavija u savezničkim odnosima («*verbündet*») sa samo tri svoja susjeda, onda to nikako ne znači da su »tri (države) bile s njom u svezi« (67. / I.128.), jer su savezništvo i sveza dva posve različita odnosa. Ili, kad se u izvorniku govori o oštećenju »*der St. Markus-Löwen*« (množina!) u Trogiru, posve je nejasno zašto prevoditelji govore o jednini odnosno o — »oštećenju lava sv. Marka« u Trogiru (67. / I.128.) itd.

Takve su primjedbe to umjesnije što u nizu slučajeva prevoditelji bez ikakva razloga u prijevod Pilarovih rečenica umeću atribute kojih u izvorniku jednostavno — nema. Pilar, tako, ne tvrdi da je Radićeva »politika apstinencije« bila »zavjerenička«, kao što tvrde prevoditelji (I.119.). Ako Pilar neutralno govori o 20. lipnju 1928. i o »činu« Puniše Račića («*die Tat*»), onda prevoditelj o tome može misliti što god hoće, ali nije vlastan ustvrditi da pisac (na tome mjestu) govori o »zločinu« (41. / I.119.). Kad Pilar navodi kako je Zetska, za razliku od ostalih »vodenih banovina«, 1929. godine dobila povijesno ime zato što ju nije bilo moguće zgodno imenovati po rijeci («*wo kein Fluss zur Hand war*»), onda on ne tvrdi da u Crnoj Gori »nije bilo nekakve veće rijeke« (45. / I.121.). Možda je točno, i bit će da jest, da je Mile Budak bio »poznati odvjetnik i pisac nacionalne orijentacije«, kao što piše u prijevodu, međutim — Pilar je u svojoj knjizi ustvrdio nešto bitno drugo: da je Budak bio odvjetnik poznat po hrvatskoj orijentaciji i književnik («*kroatisch national bekannter Advokat und Schriftsteller*») (55. / I.124.) itd., itd.

No ozbiljnije nevolje koje proizlaze iz Maslač—Cvetnickina prijevoda posljedak su činjenice da su prevoditelji pred sobom imali tekst na stranome jeziku, koji se uz to bavi materijom što prevoditeljima nije osobito bliska.⁷⁰ Zbog toga su im se u mnogim slučajevima potkrali previdi koji sadržajno bitno mijenjaju Pilarov tekst, mjestimice ga čineći slabo smislenim. Evo nekoliko primjera, opet (samo) iz prvoga poglavlja.

U sastavu Živkovićeve vlade (koju prevoditelji površno nazivaju: »novim ministarstvom«, pogrešno shvaćajući sintagmu »*das neue Ministerium*«), našla su se i četvorica Hrvata, za koje Pilar kaže da su bili posve nepolitičke osobe ili puki stručnjaci bez stranačkopolitičkog uporišta («*entweder durchaus unpolitische Persönlichkeiten und reine Fachleute, die keinen parteipolitischen Rückhalt hatten*»). Prevoditelji,

⁷⁰ Nespretnosti koje ovdje spominjemo mogle bi biti korisne i kao poticaj za raspravu o tome, koje kvalifikacije prevoditelj znanstvenih i stručnih tekstova mora imati: ako je nezamislivo da se u književnom prevodenju okuša čovjek bez literarne izobrazbe i književnih afiniteta, analogan zahtjev morao bi se postaviti i kod prevodenja znanstvenih i stručnih tekstova. U protivnom se slučaju, u pravilu, prilično truda i novca ulaže u pothvat krajnje sumnjivih vrijednosti.

međutim, pogrešno misle kako je Pilar kazao da su ta četvorica Hrvata »ili nepolitičke osobe ili pravi stručnjaci bez političkoga stava« (35. / I.117.), iako su stranačko uporište i »politički stav« dvije posve različite stvari. Kad Pilar ističe poznatu ocjenu da su se nakon 1918. množile tvrdnje kako su Hrvati u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca izgubili državnost čak i u obliku autonomije što su je imali na temelju hrvatsko-ugarske nagodbe (*«sie hätten selbst das verloren, was sie von ihrer einstigen Staatlichkeit in die Autonomie nach dem kroatisch-ungarischen Ausgleich von 1867—68 in die Neuzeit herüberretten konnten»*), onda je prilično besmisleno ustvrditi da Pilar piše da su Hrvati »izgubili čak i onu autonomnost svoje državnosti koja je preostala do ovoga novog vremena...« (38. / I.118.), jer sintagma »autonomnost državnosti« ne znači ništa, čak ni ono što prevoditelji misle da znači.

Kad se za Radića kaže da je postao neprijepornim vođom Hrvata, oporbene mase ili skupine od četiri milijuna ljudi (*«unbestrittener Führer der Kroaten in Jugoslawien, einer oppositionellen Gruppe von vier Millionen Menschen»*), onda to ne znači da je Pilar htio kazati kako je Radić postao »vođa najjače opozicijske stranke od četiri milijuna ljudi« (38. / I.119), jer tu se ne govori o brojnosti stranačkoga članstva nego o brojnosti Hrvata koji su, po piščevu sudu, jedinstveni u oporbenom stavu i istodobno priznaju Radićevo vodstvo. Jačanje tendencije da se državna kriza riješi amputacijom (*«Amputationstendenz»*) ni izbliza još nije »odluka o amputaciji« (41. / I.119), kao što bi htjeli prevoditelji. Nadalje, sovjetskih je republika, uglavnom kratkotrajnih, nakon Prvoga svjetskog rata diljem Europe bio priličan broj, no samo je jedna — ona najtrajnija — bila ruska. Zbog toga, kad Pilar navede kako je »Sovjetska Rusija« (*«Sowjetrußland»*) podupirala jugoslavenske unutarnje neprijatelje, onda je vrlo nezgodno, vrlo netočno i vrlo nejasno u prijevodu navesti kako je te aktivnosti poduzimala neka neodređena »Sovjetska Republika«, pa još onda početna slova u nazivu te republike pisati velikim početnim slovom (43. / I.120.) kao da se radi o sasvim određenoj državi.

Kao pravnik, svjestan uloge pravne sigurnosti u gospodarskome i političkom životu, Pilar je u rijetke pozitivne plodove proglašenja šestosiječanjske diktature ubrojio ujednačivanje (unifikaciju) pravnog sustava, podsjećajući stranog čitatelja na to da je on sve dotad bio podijeljen u šest različitih pravnih područja (*«Rechtsgebiete»*): hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko, bosansko-hercegovačko, slovensko, srbijansko, crnogorsko i međimursko-voždansko. No prevoditelji, očito ne shvaćajući o čemu se radi, Pilarov precizan izraz *«sechs verschiedene Rechtsgebiete»* preinačavaju u »šest upravnih oblasti« (44. / I.120.), kao da u izvorniku piše *«sechs Verwaltungsgebiete»*. Zanimljivo je da previđaju kako se u istoj (!) Pilarovoj rečenici govori sasvim jasno o »ujednačivanju zakona« (*«Vereinheitlichung der Gesetze»*), i da ne uočavaju kako će nakon samo dvije rečenice Pilar započeti raspravu o upravnom preustroju Jugoslavije (umjesto nekadašnje 33 »oblasti« sad postoji 9 banovina!). Dok Pilar tvrdi kako je jugoslavenski režim banovinskim ustrojem tobože htio učiniti ustupak Hrvatima (*«...sollte eine Konzession an die Kroaten liegen»*), prevoditelji hoće da je on izjavio nešto posve drugo: »Hrvatima je odgovarala primjena...« banovinskog ustroja (45. / I.121.), što Pilar, očito, ne tvrdi. U izvorniku piše da su Hrvati bili u većini u samo dvije banovine, dok su sva hrvatska rubna područja dodijeljena banovinama sa srpskom većinom (*«während alle kroatischen Randgebiete Banaten mit serbischen*

Majorität zugewiesen wurden»), no prevoditelji idu dalje, izmišljajući tekst problematična smisla: »...dok su sve hrvatske granične banovine određene srpskom većinom« (46. / I.121.), makar nigdje nema spomena ni o kakvim »graničnim banovinama«, niti je jasno kako bi hrvatske banovine, čak i da jesu »granične«, mogle biti »određene srpskom većinom«.

Moglo bi se na isti način nastaviti do zadnje stranice. A evo još nekoliko primjera, i dalje iz istoga poglavlja. Teoretizirajući o navodno snažnom dinastičkom osjećaju u Hrvata, Pilar kaže kako su srca Hrvata, unatoč njihovu nezadovoljstvu stanjem u državi, izvorno bila ushićena svojim kraljem, Karadorđevićem, ali je režim nastavio vrijeđati i zloupotrebljavati njihove osjećaje i još pooštravati protuhrvatski kurs (*«die Herzen der Kroaten flogen ihrem König zu trotz ihrer Unzufriedenheit. Doch verlegte man sich darauf, ihre Gefühle zu verletzen und missbrauchen, und verstärkte noch den kroatenfeindlichen Kurs»*). Prevoditelji u svome literarnom zanosu vide nešto drugo, čega u izvorniku nema: »hrvatska su se srca uzdizala njihovom (sic!) kralju s vrijeđanjem i zlorabljenjem njihovih osjećaja i pojačavanjem hrvatomrzačkih smjernica« (50. / I.122.). Takva formulacija nije samo u neskladu s duhom hrvatskoga jezika nego, još više, u neskladu s bilo kakvim smislom.

Kao važan sudionik ondašnjih političkih i ideoloških previranja, Pilar navodi kako je Svibanjska deklaracija iz 1917. bila važan poticaj ili uvod u stvaranje jugoslavenske države (*«die Bildung des jugoslawischen Staates einleitet»*), dok prevoditelji misle da je ona »dala oblik jugoslavenskoj državi« (53. / I.123.), što Pilar nije napisao niti je mogao napisati, jer je upravo on bio među prvima koji je shvaćao pravi doseg pitijjskih formulacija Svibanjske deklaracije, koja je smjerala na rušenje Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje jugoslavenske države, a ne na preuređenje Dvojne monarhije. Ona je, dakle, bila važan korak u tom smjeru, ali još uvijek nije »dala oblik« novoj državi. Opisujući zagrebački sastanak Pribičevićevih samostalaca, tj. članova Samostalne demokratske stranke (SDS), u lipnju 1932., Pilar kaže kako je na njemu u oči upadala brojnost stranačkih pristaša iz Vojvodine i Bosne (*«bemerkt wurde namentlich eine starke Beteiligung der Parteianhänger aus der Vojvodina und Bosnien»*). Misleći da je »Beteiligung« (sudjelovanje) isto što i »Teil« (dio) ili »Verteilung« (podjela, dioba, raspodjela), prevoditelji tu rečenicu prevode ovako: »Osobito se primjećivala velika podijeljenost među stranačkim pripadnicima iz Vojvodine i Bosne.« (56. / I.124.). No nije se stalo na toj pogrešci: prevoditelji nisu uočili da je takva formulacija u priličnome logičkom neskladu s (Pilarovom) ocjenom na istome mjestu: da su sve važne odluke na tome skupu donesene »složno« odnosno jednostavno (*«einhellig»!*) A kako je važne odluke »složno« mogao donijeti skup obilježen tobožnjom »velikom podijeljenošću« nazočnih, znat će samo dragi Bog...

Spominjući Velebitski ustanak Hrvata pod vodstvom dr. Andrije Artukovića, Pilar ocjenjuje da ustanici nemaju snažnijega političkog uporišta (*«die Anstifter, Kroaten, ohne grösseren politischen Rückhalt»*). Nije jasno zašto prevoditelji misle da pisac ocjenjuje kako su oni »bez većega političkog iskustva« (58. / I.125.), kad on o iskustvu ne govori ni riječi. Kad ustvrde kako su se »tako ujedinite obadvije frakcije od 7. studenoga 1932.«, prevoditelji sugeriraju da su doista postojale nekakve i nečije »frakcije od 7. studenoga 1932.«, iako Pilar to nije napisao niti je mogao napisati, nego u izvornome tekstu govori tek o zajedničkom nastupu zabranjenih politič-

kih stranaka koje su tvorile Seljačko-demokratsku koaliciju, Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke, prigodom potpisivanja tzv. Zagrebačkih punktacija »am 7. November 1932.«, dakle: dne 7. studenoga 1932. (60. / I.125). Ako Pilar opisuje kako se pad Srškićeve vlade, zbog Aleksandrove potpore koju je taj bosanski Srbin uživao, sveo tek na rekonstrukciju kabineta iz koga su ispala dva Hrvata bez većega ili ikakva političkog značenja (*«...der Regierungswechsel schrumpfte zu einer Kabinettsumbildung zusammen, wobei die als bedeutungslos erkannten Kroaten Dr. Kraljević und Viktor Pogačnik ausgeschiff wurden»*), onda se njegova misao radikalno izokreće prijevodom koji glasi: »Tako je dr. Srškić opet dobio mandat da sastavi kabinet koji je preinačio, pri čemu su, kao bez ikakva značenja, ispala dvojica razumnih Hrvata, dr. [Dragan] Kraljević i Viktor Pogačnik« (58. / I.125.). Prevoditelji, naime, očito nisu shvatili ironičan ton kojim Pilar kvalificira promjene: umjesto smjene vlade i promjene političkoga kursa, sve se svelo na kozmetičku rekonstrukciju kabineta. No zauzvat prevoditelji Pilaru pripisuju nešto što on jednostavno nije rekao: da su Kraljević i Pogačnik »razumni Hrvati« (pri čemu bi oni drugi, koji nisu sudjelovali u vladama u doba otvorene i prikrivene diktature imali biti, valjda, »nerazumni«?).

Ističući da je i katolička hijerahija, osokoljena snažnim oporbenim tonovima nakon donošenja Oktroiranog ustava, počela u posljednje vrijeme otvorenije i snažnije isticati svoje poglede, onda Pilar ne kaže da »i katoličko stajalište pokaza jače svo-

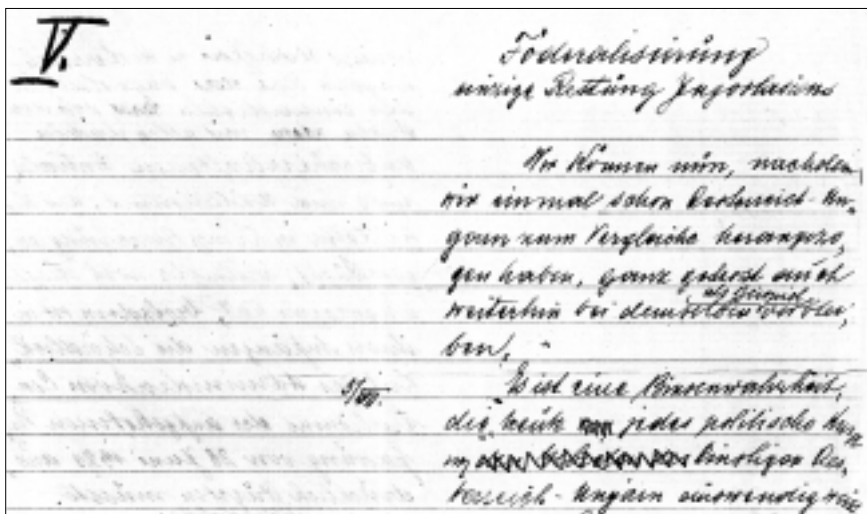
ju valjanost«, kao što bi htjeli prevoditelji, nego samo konstatira da »*durch die neue Bewegung ermutigt, kam auch die katholische Standpunkt stärker zur Geltung*« (62. / I.126.), uopće se ne upuštajući u ocjenu je li ono »valjano«, i s kojega bi stanovišta (nacionalnoga, političkog, teološkog itd.) moglo biti valjano. Ako Pilar navodi da Korošec smatra kako bi upravno-politička jedinica jugoslavenskih Slovenaca (Dravska banovina) trebala biti »*Anziehungspunkt*« za Slovence u Italiji, Austriji i u Mađarskoj, onda on misli da ona ima biti privlačna točka ili privlačna snaga ujedinjene slovenske države, a nipošto »odrednica ostalim dijelovima« slovenskog naroda (65. / I.127.) itd., itd.

Tri godine nakon što je ova Pilarova rasprava objavljena u *Forumu*, zagrebački je nakladnik Consilium kao drugi svezak Pilarovih *Izabranih djela* objavio knjigu *Uvijek iznova Srbija*, s predgovorom (Proslovom) Trpimira Macana (str. 5-12.).⁷¹ U knjizi je, pod naslovom »Predgovor njemačkom izdanju«, objavljeno »Popratno slovo« (*Geleitwort*) Friedricha Thimmea, o kojemu nije kazano ni slova, čak ni to da je njegov pisac u svoje vrijeme bio više nego poznata osoba. Nije, dakako, uvršten razmjerno opširan i detaljan »Sadržaj« (*Inhalt*) njemačkog izdanja, pa se ne podudaraju ni kazala osobnih imena i pojmova jer kazalo osobnih imena u Consiliumovu izdanju ne obuhvaća samo imena iz Pilarova autorskog teksta, nego i one osobe koje se spominju u Macanovu »Proslovu« te u tri priloga Pilarova unuka, Božidara Jančikovića.⁷²

Consiliumovo izdanje zapravo nije prijevod knjige objavljene u Berlinu 1933., nego je — kako se u njemu i navodi — riječ o prijevodu rukopisa, izvorno pisanog na njemačkom jeziku i pronađenog gotovo šest desetljeća kasnije u dotad nepoznatoj Pilarovoj obiteljskoj ostavštini. To je okolnost koja bi tom izdanju, načelno govoreći, trebala dati posebnu važnost. Ali, ma koliko zanimljiva ona bila, ne može se sa sigurnošću reći da nam usporedba dvaju izdanja, njemačkoga i Consiliumova koje slijedi Pilarov rukopis, omogućuje pouzdaniju raščlambu Pilarova analitičkog postupka. Ako se zanemare mjestimične neznatne stilske razlike, koje mogu biti posljedkom ne samo autorskih nego i uredničkih intervencija poduzetih u posljednji trenutak, smije se kazati kako se u sadržajnom smislu objavljeni tekst podudara s rukopisom, ali zasad nije poznato je li donekle drugačija organizacija objavljenoga teksta posljedica Pilarove odluke, možda njegova dogovora s Thimmeom, ili se na to odlučio sâm nakladnik (Nowak), tražeći način da rasprava bude čitljivija i stranomu čitatelju preglednija i razumljivija.

⁷¹ Kao prvi svezak Pilarovih *Izabranih djela*, isti je nakladnik 1995. objavio *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*. (Preisak te studije objavljen je i u časopisu mostarskog ogranka Matice hrvatske *Motrišta*, br. 3/1997., srpanj-rujan, 117-126.) Godine 1997. Consilium je objavio i drugi svezak Pilarovih djela pod naslovom I. PILAR, *Usud hrvatskih zemalja*. U nj su uvrštene sljedeće rasprave: *Pro memoria* (nedatirani rukopis, nastao nakon veljače 1906. a prije listopada 1908., ranije neobjavljen) *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*. (prema II. izdanju knjige objavljene 1917. pod pseudonimom »Dr. Juričić« kod Komisionalne naklade knjižare Mirka Breyera, Zagreb) te članak *Diktat geopolitičkog položaja* (objavljen 1924. u zagrebačkoj smotri *Kroacija*, br. 1, 6-9.).

⁷² Riječ je o »Pogovoru« (str. 123-139.) i o člancima »Nepoznati i prešućeni dr. Ivo Pilar« (str. 143-148.) i »Dr. Ivo Pilar kao hrvatski geopolitičar« (str. 149-155.).

Pilarov rukopis — početak petog poglavlja

Naime, nakon »Popratnog slova« F. Thimmea (str. 11-30.), u njemačkom izdanju slijedi prvo poglavlje pod naslovom »Politički položaj Jugoslavije« (*Jugoslawiens politische Lage*), tekst kojega zauzima str. 33-67. Drugo poglavlje njemačkog izdanja, »Opći i gospodarski položaj« (*Die allgemeine und politische Lage*) na str. 71-99. bavi se gospodarskim prilikama u doba diktatorskog režima. Organizacija tih dvaju poglavlja u rukopisu je bitno drugačija. Prvo je rukopisno poglavlje Pilar naslovio *Jugoslawiens allgemeine und wirtschaftliche Lage* (»Opći i gospodarski položaj Jugoslavije«). To se prvo rukopisno poglavlje, objavljeno na str. 27-44. Consiliumova izdanja, podudara s drugim poglavljem njemačkog izdanja.⁷³ Drugo, pak, rukopisno poglavlje (*Jugoslawiens politische Lage*), koje se u Consiliumovu izdanju nalazi na str. 47-67., u njemačkom je izdanju objavljeno na početku, kao prvo poglavlje. Drugih izmjena odnosno važnijih razlika između rukopisa i objavljene studije nema: treće rukopisno poglavlje (*Jugoslawiens Schicksalsstunde*) istovjetno je trećemu poglavlju njemačkog izdanja. Isto vrijedi i za četvrto (*Die kroatische Frage*) i za peto poglavlje: i ta se poglavlja podudaraju u rukopisu i u njemačkom izdanju.⁷⁴ Šesto poglavlje rukopisa odgovara šestom poglavlju njemačkog izdanja, tek s neznatnom stilskom izmjenom u naslovu.⁷⁵

Uz ovu usporedbu dvaju izdanja, treba napomenuti i to da je Pilar svoje rasprave pisao rukom, pa ih potom prepisivao strojem, te u taj strojopisni primjerak uno-

⁷³ Unatoč toj zamjeni poglavlja, prve su, uvodne rečenice, zajedničke i rukopisnomu i objavljenom njemačkom tekstu.

⁷⁴ U naslovu petoga poglavlja nalazi se zanemariva razlika između rukopisa i objavljenoga njemačkog teksta. U rukopisu naslov glasi »Föderalisierung — einzige Rettung Jugoslawiens«, a u objavljenoj verziji: »Föderalisierung ist die einzige Rettung Jugoslawiens«.

⁷⁵ Dok njemački nakladnik poglavlje naslovljava »Jugoslawien ist eine europäische Frage«, u rukopisu naslov šestoga poglavlja glasi: »Die jugoslawische ist eine europäische Frage«. Unatoč tomu je prevoditelj na svoju ruku odlučio naslov prevesti kao: »Jugoslavija — europsko pitanje«.

sio svoje ispravke i dopune. Dostupni rukopisni i strojopisni fragmenti iz njegove ostavštine upućuju na to da između rukopisa i strojopisa na jednoj, te tiskanog izdanja na drugoj strani, postoje tek razlike u organizaciji poglavlja i manje stilske intervencije. Može se, dakle, zaključiti da su rukopis (*Jugoslawiens Schicksalsstunde*) i objavljena knjiga (*Immer wieder Serbien*) sadržajno posve podudarni, s tim da je na svome primjerku knjige — otkrivenom tek 1991. u obiteljskoj ostavštini — Pilar vlastoručno unio manje ispravke,⁷⁶ koje će svakako trebati uzeti u obzir pri možebitnoj pripremi kritičkoga izdanja.

Koliko god bila sretna zamisao da se objavi izvorni Pilarov tekst (ako je već objavljivanje kritičkog izdanja bilo prezahtjevno), upotrebna je vrijednost i Consiliumova izdanja Pilarove studije vrlo ograničena. Najvažnije slabosti izvira iz prijevoda Mirka Rajčića, koji je — slično kao i Maslač—Cvetnickin prijevod Pilarove knjige — počesto netočan, a mjestimice i *inovativan*, na način da se u prijevodu nalaze i misli i ocjene kojih u izvorniku — nema.⁷⁷ Zanimajući ovdje opaske o kakvoći jezika i stila, kao i elemente njemačke sintakse te teškoće s upotrebom posvojenih pridjeva, mjestimične nezgrapne proširene atribute, nerazlikovanje instrumentala sredstva i društva i sl., nedostatke Consiliumova prijevoda teže je ilustrirati njegovom usporedbom s izvornikom, jer je on općinstvu nedostupan. Radi toga ćemo se očešati samo o ono što je prosječnom čitatelju dostupno: o izvorno Thimmeovo »Popratno slovo« i Rajčićev prijevod tog teksta u Consiliumovu izdanju.

U krupnije nedostatke prijevoda toga kratkog i ne osobito zahtjevnog štiva, može se uvrstiti, primjerice, mjesto gdje prevoditelj austrijski »*der Passivposten der Nichtlösung der südslawischen Frage*« prevodi kao »pasivnost u rješavanju južnoslavenskog pitanja« (12-13. / 14.) iako ta sintagma znači nešto drugo: stavku na negativnoj strani austrijske odnosno austrougarske bilance rješavanja tog pitanja.⁷⁸ Izraz »*autonomere Stellung*« znači »autonomniji položaj«, a ne, kao što prevoditelj misli, »samostalnjiji položaj« (14. / 14.). U izvorniku se govori kako je pitanje »mogućnosti provedbe toga autonomnijeg položaja« zaokupljalo mnoge vodeće ljudi Dvojne Monarhije, »a ne među zadnjima i nadvojvodu prijestolonasljednika« (...*nicht zuletzt den Erzherzog Thronfolger Franz Ferdinand*), dok se prevoditelju to svadjelo preraditi u formulaciju da su se pitanjem »kako provesti autonomiju« (sic!) bavili mnogi vodeći ljudi, »čak i nadvojvoda prijestolonasljednik« (14. / 15.).

Ideja trijalizma je, prema izvorniku, bila »*der vielerörterte Gedanke*«, što označava ideju o kojoj se puno raspravljalo, ali ne nužno — kako to sugerira prijevod — ideju koja je »temeljito razmatrana« (14. / 15.). U prijevodu se autoru njemačkog predgovora bez osnove imputira kako je sarajevski atentat nazvao »povodom svjetskom ratu«, dok u izvorniku takve ocjene nema: prema njemu je svjetski rat proizišao (*hervorgegangen*) iz atentata (15. / 15.), ali se narav te kauzalne sveze (povod, uzrok ili nešto treće) uopće ne precizira. Austro-Ugarska Monarhija jest bila »*ein Na-*

⁷⁶ B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, 240.

⁷⁷ Uzgred vrijedi spomenuti da Rajčić nije bio sretnije ruke ni u »Prijevodu bilješki« (sic!), koji je objavljen kao prilog pretisku Pilarova *Političkog zemljopisa hrvatskih zemalja* iz 1995., 33-36.

⁷⁸ Brojke ispred kose crte označavaju stranice njemačkoga, a brojka iza kose crte stranice Consiliumova izdanja.

tionalitätenstaat«, ali to ne znači »nacionalna država« kao što prevoditelj misli (16. / 16.) nego upravo suprotno — višenacionalna država.

Jugoslavenske narode Thimme najčešće naziva »*die Stämme einer und derselben Völkerfamilie*«, dakle, plemenima jedne te iste porodice naroda, dok prevoditelj na svoju ruku i bez iznimke pretvara »pleme« (*Stamm*) u »narod«, pa tako ovdje pogrešno tvrdi kako se govori o »korijenima jedne i iste narodnosne zajednice« (17. / 17.). Jedan od čimbenika pretpostavljene nadmoći srpskoga naroda u novostvorenoj jugoslavenskoj državi jest, prema Thimmeu, i »*ihre Volkszahl*«, dakle, brojnost srpskoga življa, a ne, kako prevodi Rajčić, »brojnost naroda« (18. / 17.). Kapitulacijom iz 1925., Stjepan je Radić, prema Thimmeu, htio »na mirno postići« (*in Güte zu erreichen*) ono što nije uspijevaio iznuditi ranijim metodama političke borbe, dok prevoditelj hoće da je to Radić kanio »postići dobrotom« (19. / 18.), kao da je tadašnji prvak Hrvatske (republikanske) seljačke stranke (H/R/SS) utemeljitelj kojega crkvenog reda. Thimme ne dvoji o notornoj činjenici da se Radiću »i ta nada izjalovila« (*Aber auch diese Hoffnung trog*), dok Consiliumov prijevod hoće otkriti nešto sasvim drugo: »...i to je bila obmana« (19. / 18.), čega u izvorniku nema. Dakako, »*die Wahrechtausbübung*« označava »vršenje izbornog prava«, a ne »slobodno pravo izbora« (21. / 19.). Henri Barbusse napisao je predgovor nečemu što Thimme naziva pamfletom (*die Flugschrift*), što je prevoditelj previdom pomiješao s imenicom *Flugblatt*, pa preveo kao »letak« (22. / 19.). Kad govori o prevladavajućem političkom raspoloženju u pojedinim područjima Jugoslavije, pod pojmom »*die Altserben*« Thimme nesumnjivo misli na Srbe iz Stare Srbije, a ne na nekakve »autohtone Srbe« (25. / 21.). »*Die freiwillige Amputation*« je amputacija, široko poznati *terminus technicus* iz političkog života Kraljevstva / Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a ne nekakvo »dobrovoljno odcjepljenje« (25. / 21.). Ustrajanje brojnih tzv. prečanskih političara na »federativnom načelu« (*der Grundsatz der Föderalisierung*) pogrešno je prevedeno kao »principi federalizacije« (27. / 23.) itd., itd.

Ako bi navedeni i sličnim im propusti barem strukovnjacima omogućavali da ipak odgonetnu što zapravo piše u izvornome tekstu, ima u Consiliumovu izdanju, nažalost, rečenica i misli koje izvrću ili mijenjaju sadržaj izvornika. Događa se to i s Pilarovim autorskim tekstom (slijedom čega čitatelj, ako se oslanja samo na Consiliumov prijevod, zapravo i ne zna što je Pilar kazao!), a ovdje ćemo se ponovno, iz istih razloga, pozabaviti samo takvim pothvatima u odnosu na urednikovu popratnu napomenu.

Tako, primjerice, tvrdnja da je Ferdinandova snaga volje »mnogima utjerala strah u kosti« (Consiliumov prijevod, str. 16.) u Thimmeovu izvorniku uopće ne postoji, pa je posve nepoznato odakle ju je prevoditelj smogao. Slično tomu, nije točno da se u izvorniku tvrdi kako »na koncu knjiga završava strašnom optužbom Srbije...«, jer izvornik sugerira kako takva optužba proizlazi iz aktualnog stanja u Jugoslaviji, a ne iz Pilarove dedukcije (26. / 22.). Thimme u svome popratnom slovu apodiktički tvrdi da autor knjige (Pilar) nipošto ne želi miješanje Europe u unutarnje prilike Jugoslavije (*der Verfasser wünscht nicht etwa eine Einmischung Europas...*), dok je prevoditelj pogrešno shvatio značenje priloga »*etwa*«, pa mu se čini da prevodi doslovno kad na svoju ruku domeće: »...autor možda ne želi miješanje Europe...« (28. / 23.). Govoreći u ime njemačkog naroda, Thimme smatra kako će upravo Nijemci najma-

nje priželjkivati miješanje u jugoslavenske prilike (*«Eine solche wird auch gerade von uns Deutschen am wenigsten erstrebt werden»*), dok prevoditelj pogriješno shvaća tu pasivnu rečenicu i tvrdi nešto posve drugo, kao da se stavlja u nenjemačku ulogu: »Takvo se što i upravo najmanje želi od nas Nijemaca« (28. / 23.). A kad Thimme na kraju svoje napomene ocjenjuje kako je Pilarova knjiga *«der sichere Führer»*, onda on hoće kazati da je ona *pouzdan vodič* za političke čimbenike Srednje i Sjeverne Europe, a nipošto ono što želi vrlo domišljati prevoditelj Consiliumova izdanja: da bi se jugoslavenskom državnom krizom trebale pozabaviti »sjeverna i srednja Europa predvođene sigurnim vođom, kojega zamišlja knjiga 'Uvijek iznova Srbija'...« (29. / 24.).

Da su »vodič« i »vođa« dvije vrlo različite stvari, suvišno je dokazivati, a nije moguće dokučiti ni u kojem je dijelu Pilarove rasprave prevoditelj pronašao »vođu, kojega zamišlja« ta knjiga. Toga ni u rukopisu niti u knjizi jednostavno nema, a usput se može kazati da je jedna od odlika Pilarova duha upravo njegova nesklonost bilo kakvim »vođama« (pa i »sigurnim«): i ova njegova studija pokazuje kako se je on do kraja života pouzdavao u hladan i racionalan pristup i u onim složenim pitanjima koja su duboko natopljena opravdanim emocijama i, makar shvatljivim, dijelom iracionalnim strastima. Zato nije ni zamišljao ni priželjkivao nikakve »vođe«. Također, ova naša djelomična analiza dvaju hrvatskih prijevoda pokazuje zašto je ipak potrebno i korisno objaviti Pilarovu knjigu u njezinu njemačkom izvorniku...

III. Pilarovi pogledi na hrvatsko pitanje nakon 1. prosinca 1918.

Sve dok 1991. nije slučajno pronađena Pilarova ostavština, općenito se mislilo da je njegova intenzivna politička aktivnost utrnula slomom Austro-Ugarske Monarhije. Iako je 1921. izveden pred sud u političkom procesu protiv dr. Milana pl. Šufflaya i drugova, on je i stvarno i pravno bio u različitom položaju od ostalih optuženika, pa je tu razliku i tijekom suđenja naglašeno nastojao istaknuti. I to je bio jedan od znakova uslijed kojih su i oni što su bili obavješteniji o njegovim djelima i o njegovim intelektualnim potencijalima i interesima, smatrali da se Pilar politički potpuno pasivizirao i da se počeo baviti problemima koji nisu izravno vezani uz hrvatski nacionalni i politički život.

Švab tako smatra kako on »poslije nestanka Habsburške (sic!) monarhije sa svjetske povijesne pozornice nije politički djelatan«, ⁷⁹ a prema Paveškoviću, Pilar, »povukavši se u novoj državi iz djelatne politike, nastavlja objelodanjivati filozofski nadahnutu djela, te rasprave o bogumilstvu.« ⁸⁰ Te su ocjene bile zapravo uglavnom podudarne s tvrdnjom Velimira Deželića st., koji je u biografskoj bilješki o Pilaru, napisanoj najkasnije 1925. godine, zabilježio: »Napisao je u g. 1915. brošuru 'Svjetski rat i Hrvati' pod pseud. Dr. Juričić, a g. 1917. veliko djelo 'Die südslav. (sic!) Frage und der Weltkrieg' pod pseud. L. v. Südland, koje je pobudilo senzaciju, ali je sada potpuno rasprodano. Sada se bavi samo zvaničnim poslovima.« ⁸¹

⁷⁹ Mladen ŠVAB, »Životopis Ive Pilara«, u: I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija* (pretisak), Consilium, Zagreb, 1995., 42.

⁸⁰ Antun PAVEŠKOVIĆ, »Tema Pilar«, u: I. PILAR, *Politički zemljopis* (pretisak), 56.

⁸¹ [Emilij LASZOWSKI, ur.], *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925—1925*, Zagreb, 1925., 214.

I, da nije pronađena ostavština, nikomu vjerojatno ne bi palo na pamet da su se takve predodžbe zapravo morale i ranije učiniti nelogičnima i da ipak ne će biti točno kako se Pilar u svome zagrebačkom razdoblju bavio samo »zvaničnim poslovima«. Odmah nakon njegove smrti u rujnu 1933. — na koju ćemo se vratiti niže — pojavile su se, naime, glasine i nagađanja da bi Pilar također mogao biti žrtvom jugoslavenskoga režima, kao što su neki istaknuti hrvatski javni i politički radnici u to doba bili (Šufflay, Budak), ili su, po svemu sudeći, trebali biti (Trumbić, Lukas...). A da je doista bio politički pasivan i društveno irelevantan, kao što smo desetljećima mislili, očito je da se Pilar ni u glasinama i nagađanjima ne bi trebao naći u tako *renomiranu* društvu. Jer, glasina o njegovu ubojstvu ili iznuđenom samoubojstvu zapravo vrlo jasno govori o tome da su suvremenici Pilara smatrali važnijim nego što bi se iz uglavnom prisilne ignorancije kasnijih naraštaja moglo zaključiti.

Da su, dakle, te (prevladavajuće) predodžbe o Pilarovoj političkoj pasivizaciji nakon 1918. bile točne, onda bi se i pojava knjige *Immer wieder Serbien 1933.* u neku ruku trebala tumačiti kao njegov iznenadni i neočekivani *izlet u nepoznato*, u virove političkog života monarhističke Jugoslavije. U tako zamišljenoj slici mogle su se donekle shvatiti (i, još više, *plasirati*) ne samo nedovoljno artikulirane i posve *nedomišljene*, ali zato ne manje razorne, povremene optužbe da upravo Pilarova pasivizacija nakon jeseni 1918. potvrđuje shvaćanje kako raniji izrazi njegovih *crno-žutih*, prohabsburških simpatija, nisu uopće bili privid i taktika, nego iskreno opredjeljenje pisca *Južnoslavenskoga pitanja*. S druge strane, u istom se kontekstu naizgled naglo i neočekivano pojavljivanje njegove nove knjige 1933. možda moglo tumačiti kao da je Pilar bitno reterirao u odnosu na prijašnja svoja stajališta, da se pomirio s jugoslavenskom idejom i prihvatio Jugoslaviju, pa čak i to, da je knjigom htio objasniti i opravdati svoj radikalni zaokret.

Malobrojni su znali što u knjizi zapravo piše, a još malobrojniji su bili upućeni u pozadinu njezina nastanka, uključujući i činjenicu da su jugoslavenske vlasti knjigu *Immer wieder Serbien* odmah — zabranile.⁸² Očito je da su one bolje procjenjivale njezin pravi sadržaj i domete, nego što je to činila većina onih koji su je prvi put čitali devedesetih godina u jednome od dva hrvatska prijevoda.

Jer, doista malo od tih sumnji i domišljaja o Pilaru i njegovu djelovanju nakon 1918. odgovara činjenicama. Iako u hrvatskome političkom životu nije sudjelovao kao dužnosnik ili prvak koje od političkih stranaka, ipak je i Pilarovih trinaest zagrebačkih godina (1920.—1933.) bilo duboko obilježeno politikom. Zasad se o njegovim političkim pogledima, ambicijama i planovima — zbog objektivnih razloga, u prvom redu zbog nedostupnosti gradiva — može suditi samo na temelju objavljenih i dostupnih fragmenata, ali i oni omogućuju sasvim pouzdan zaključak: niti se je Pilar posve povukao iz politike, niti je ikad prestao misliti o *neovisnoj hrvatskoj državi* kao krajnjem cilju i jedinom prihvatljivom državnompravnom rješenju hrvatskoga pitanja. Štoviše, sve one teme kojima se bavio nakon 1918. i o njima pisao, bile one historiografske, geopolitičke, antropološke, sociološke, pravne ili koje druge, sastavni su dio upravo njegove usredotočenosti na rješenje hrvatskoga pitanja. Zato je posve jas-

⁸² Željko HOLJEVAC, »Problem Pilarove smrti«, *GP*, I/2001., 237.

no da zabrana knjige *Immer wieder Serbien* nije bila slučajna i da su, dakle, staroju-goslavenski obavještajci i politički analitičari očito bolje sudili o njezinu pravom sa-držaju od nekih nedovoljno temeljitih hrvatskih čitača šezdeset godina kasnije.

Prema dostupnim podacima, Pilar u prvih nekoliko godina postojanja jugosla-venske države doista živi povučeno. U tadašnjim prilikama, dok traje Mirovna kon-ferencija i dok znatan dio hrvatskih primorskih zemalja stenje pod talijanskom oku-pacijom, a u žarištima političkog života brojni se istaknuti pojedinci nadmeću u svo-me *revolucionarnom jugoslavenstvu*, Pilarov život nije bio lagan. On se pred kraj ra-ta otkrio kao pisac knjige *Svjetski rat i Hrvati*, geopolitičke studije *Politički zemljopis hrvatskih zemalja* i niza drugih manjih rasprava kojima se zalagao za opstanak Aus-tro-Ugarske Monarhije i žestoko protivio državnom savezu sa Srbijom i Crnom Go-rom, čime se nakon raspada Monarhije izložio prijetnjama i progonima.⁸³ Bilo je to vrijeme ubojstava, progona, emigracije i prisilnih umirovljenja, pa se i Pilar, pritisnut denuncijacijama i sumnjičenjima, tijekom 1920. preseljava u Zagreb, napuštajući Tuz-lu u kojoj je petnaestak godina s iznimnim uspjehom vodio vlastitu odvjetničku pi-sarnicu.⁸⁴ S obzirom na to da je stjecanje prava na obavljanje odvjetništva u novoj drž-avi (*stallum agendi*) bilo skopčano i s odlukom ministra pravosuđa («ministra prav-de»),⁸⁵ preseljenje njegova ureda u Zagreb teklo je polagano i postupno.⁸⁶ Pravo na obavljanje odvjetništva u Zagrebu dodijeljeno mu je tek 5. rujna 1920. godine.⁸⁷

Njegovo nastojanje da se u rodnome gradu profesionalno afirmira prekinuto je incidentom, koji je — prema svemu sudeći — predstavljao dijelom retoriziju nove države i njezina režima prema svomu dokazanom i opasnom protivniku, a dijelom i *preventivni udar* na nepoćudnu hrvatsku inteligenciju. Pilar je, naime, osumnjičen, a u svibnju 1921. i optužen, zbog političkog delikta. Početkom lipnja iste godine iz-veden je pred zagrebački Sudbeni stol kao petnaestoptuženi u procesu protiv šes-naest osoba, na čelu s poznatim hrvatskim povjesničarom, pravašem frankovačke orijentacije M. pl. Šufflayem. Optuženi su za protudržavno djelovanje i povezanost s emigrantskim *Hrvatskim komitetom*. Iako je vrlo vjerojatno da stvarne veze s os-talim optuženicima nije imao, osudom od 6. kolovoza 1921. i Pilar je proglašen kri-vim i osuđen na dva mjeseca zatvora, uvjetno na godinu dana.⁸⁸ Razmjerno blagoj

⁸³ Švab je u krivu kad tvrdi da se pravi autor rasprave *Svjetski rat i Hrvati* doznao tek nakon nekrologa Pilaru, objavljenog 1933. u *Obzoru* (M. ŠVAB, «Pogovor», u: I. PILAR, *Usud hrvatskih zemalja*, 156.). To je bilo poznato i prije sloma Austro-Ugarske Monarhije. Pilar je, naime, u studiji *Politički zemljopis Hrvat-skih zemalja* na više mjesta izrijekom potvrdio svoje autorstvo te rasprave. To je, kao što smo vidjeli, bi-lo poznato i V. Deželiću st. 1925. godine.

⁸⁴ Opš. Tomislav JONJIĆ, «Ivo Pilar — odvjetnik u Tuzli (1905.—1920.)», *Pilar*, 2/2007., br. 3, 11-45.

⁸⁵ Neda ENGELSFELD, «Odvjetništvo u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji između dva rata», *Od-vjetnik*, Zagreb, 72/1999., br. 1-2, 68.

⁸⁶ T. JONJIĆ, «Ivo Pilar — odvjetnik u Tuzli», 37-41.

⁸⁷ «Uputa odvjetniku», u: Bosiljka JANJATOVIĆ, «Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.», *GP*, II/2002, 204.

⁸⁸ B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.—1935.*, Zagreb, 2002., 191-221.; ISTA, «Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine», *GP*, II/2002., 121-139.; ISTA, «Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.», *GP*, II/2002., 203-209.; Z. MATIJEVIĆ (prir.), «Ivo Pilar: Historijat moje ve-leizdajničke parnice u g. 1920.—22.», *GP*, II/2002., 211-215.

osudi vjerojatno je pridonijela činjenica da se je i tijekom procesa držao naglašeno distancirano od ostalih optuženika.⁸⁹

Zahvaljujući tomu što je ostao na slobodi, Pilar se u idućem razdoblju intenzivno bavi ne samo odvjetništvom nego i nizom drugih raznorodnih znanstvenih tema. Popis njegovih objavljenih radova pokazuje da je studirao brojna povijesna, geopolitička, antropološka, psihologijska i sociološka pitanja.⁹⁰ Tijekom posljednjeg desetljeća života aktivno je djelovao u različitim gospodarskim udruženjima te je objavio niz vrijednih rasprava o gospodarskom položaju hrvatskog naroda.⁹¹ To jasno pokazuje da je nastavio intenzivno analizirati hrvatske društvene i političke prilike. Iako raspoloživi podatci ne daju podloge za pouzdanije zaključke, analiza njegovih članaka objavljenih 1923./24. upućuje na to da je težište njegove pozornosti na političkim snagama okupljenima oko Hrvatske zajednice i Hrvatske republikanske seljačke stranke. Istodobno budno prati politička i vjerska previranja u Bosni i Hercegovini, što će rezultirati njegovim pojačanim interesom za dualističke teme i Crkvu bosansku («bogumilstvo») odnosno za islam,⁹² te religijsko-povijesne i socijalno-političke posljedice tih fenomena.⁹³

Kao što je u nizu rasprava i polemika pokazao da se smatra stručnjakom i za te teme (a podcjenjivali ga nisu ni njegovi nekad ugledniji, a nekad manje ugledni opONENTI!),⁹⁴ tako je nesumnjivo da Pilar i dalje drži kako je BiH Arhimedova točka za rješenje hrvatskog pitanja.⁹⁵ Time ostaje na pozicijama koje je definirao u raspravi *Svjetski rat i Hrvati* te ponovio u *Južnoslavenskom pitanju* i u *Političkom zemljopisu*: «Sa geopolitičkog gledišta trojednica bez Bosne i Hercegovine neima nikakvog izgleda, da se narodnopolitički kao ni gospodarsko-politički održi». ⁹⁶ I njegovo pos-

⁸⁹ Pri ocjeni takvoga Pilarova držanja pred sudom valja uzeti u obzir da bi prema tadašnjim propisima (§ 18. Srpskoga krivičnog zakonika) moguća osuda odvjetnika na robiju — za razliku od osude na zatvor — za posljedicu imala gubitak doktorata te prava na obavljanje odvjetništva i javnobilježničke službe. (Usp. N. ENGELSFELD, «Odvjetništvo u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji», 77.)

⁹⁰ Usp. «Bibliografija radova Ive Pilara», *Pilar*, 1/2006, br. 1, 173-177.

⁹¹ Opš. Mira KOLAR, «Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo (s posebnim osvrtom na bankarstvo)», *GP*, 1/2001., 71-76.

⁹² *Isto*.

⁹³ «On je bio sigurno među katoličkim Hrvatima najbolji poznavalac islama i njegova znamenovanja u praktičnom životu», smatra Muhamed HADŽIJAHIĆ, «Posljednji hrvatski bogumil», dr. Ivo Pilar. O desetgodišnjoj smrti», *Hrvatska mladost*, Zagreb, 27/1943., br. 2 (listopad), 68.

⁹⁴ U pregledu razvitka filozofije u Hrvata nakon Prvog svjetskog rata, A. Mužinić iznimno visoko ocjenjuje Pilarove rasprave o bogumilstvu, raznim sociološkim pitanjima i napose studiju *Borba za vrijednost svoga ja*. (Aleksandar MUŽINIĆ, «Filozofija u Hrvata 1918—1938 godine», *Pedagoška Jugoslavija 1918—1938*, Izd. Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, Beograd, 1939., 147.) U istome priručniku, raspravljajući o razvitku sociologije, I. Esih navodi: «Originalan je hrvatski mislilac bio polihistor pok. dr. Ivo Pilar, koji je među ostalim dao značajno djelo velikoga sociološkog značenja 'Borba za vrijednost svoga ja' (Zagreb, 1922)». (Ivan ESIH, «Razvitak sociologije kod Hrvata», *Pedagoška Jugoslavija 1918—1938*, 177.)

⁹⁵ U pismu uredništvu *Hrvata*, datiranom 17. listopada 1928. Pilar piše: «...Bosna i Hercegovina mora postati glavnom točkom naše politike, kao što je ona bila kroz ca 80 godina za Srpsku politiku». (B. JANČIKOVIĆ, «Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata», 245.)

⁹⁶ I. PILAR, *Politički zemljopis* (prettisak), 21.

tupno približavanje vodstvu H(R)SS-a, vjerojatno je povezano s naglim Radićevim jačanjem i postupnim širenjem utjecaja te stranke u BiH.⁹⁷

U opsegom maloj, ali više nego zanimljivoj raspravi »Diktat geopolitičkog položaja«, koju je objavio 1924. godine, u prvome broju časopisa *Kroacija. Hrvatska smotra za kulturu, gospodarstvo i politiku*,⁹⁸ Pilar ocjenjuje da nejedinstvenost hrvatskoga geopolitičkog prostora i činjenica da Hrvati nastanjuju područje na razmeđu Istoka i Zapada, kojemu su susjedne četiri jedinstvene geopolitičke cjeline (balkanski masiv, panonska ravnica, alpsko područje i Apeninski poluotok), rezultira time da je »Hrvatima [...] mnogo teže sačuvati svoje političko jedinstvo i neodvisnost, nego ikojem drugom narodu u Evropi«. Radi toga moraju biti »politički, socijalno, gospodarski i kulturno bolje i jedinstvenije organizovani od naroda, koji ih okružuju i drže u vlasti spomenuta četiri velika, jedinstvena teritorija«. Činjenica da se neposredno uz jadransku obalu dižu visoke planine, i da sve velike hrvatske rijeke »teku u protivnom smjeru od prirodne težnje našeg prometa na jadransko more«, nameće potrebu »intenzivne njege prometnih tehničkih sredstava — poglavito cesta i željeznica«, što je »treći diktat« hrvatskoga geopolitičkog položaja.¹⁰⁰

Oko godine 1924. Pilar je počeo intenzivno razmišljati o novome izdanju *Južnoslavenskog pitanja*, u donekle prerađenu i osuvremenjenom obliku.¹⁰¹ Iako su njegovu knjigu nezaobilaznim djelom smatrali i oni koji se s njezinim postavkama nesumnjivo nisu slagali,¹⁰² Pilarovo razmišljanje o novom izdanju svjedoči o tome da je osjećao potrebu kako bi tada — u novim prilikama — hrvatskoj i europskoj javnosti trebalo iznova podastrijeti argumente da je jugoslavenska država zbog povijesnih, geopolitičkih, sociopsiholoških i gospodarskih razloga zapravo neodrživa. Drugi se zaključak iz *Južnoslavenskog pitanja*, naime, ne može izvući.

Činjenica da je Radić u to doba prestao biti tek prvakom jedne stranke, i da je postao simbolom i predvodnikom čitava jednog naroda, kod Pilara je stvorila uvjerenje da on, Radić i H(R)SS, moraju predstavljati stožer okupljanja Hrvata, žarište hrvatskoga pokreta. No, Radićevo koketiranje s boljševičkom Moskvom i stupanje H(R)SS-a u Seljačku internacionalu nije kod Pilara izazvalo negodovanje samo iz taktičkih razloga. On je u tome, kako proizlazi iz njegova kasnijeg obraćanja vodstvu

⁹⁷ Marginaliziranost Hrvatske stranke prava (frankovci) i činjenica da ona u pokrajini, a napose u BiH, nije imala nikakva ozbiljnog utjecaja, nesumnjivo je presudila u tome da jedan realistični analitičar poput Pilara u ovome razdoblju više ne računa na frankovce kao instrument rješenja hrvatskog pitanja.

⁹⁸ Pretisak rasprave, kojim se ovdje služimo, objavljen je u časopisu *Pilar*, 1/2006., br. 1, 119-125.

⁹⁹ I. PILAR, »Diktat geopolitičkog položaja«, 123.

¹⁰⁰ Isto, 124-125. Do vrlo sličnih zaključaka 1925. došao je i Filip LUKAS, »Geografska osnovica hrvatskoga naroda«, *Zbornik Matice Hrvatske. Hrvatskome narodu, njegovim prošlim naraštajima na spomen, sadašnjima i budućim na pobudu. O tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva*, Zagreb, 1925., 19-91.

¹⁰¹ S. LIPOVČAN, »Die südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja«, *GP*, II/2002., 112-113.; ISTI, »Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.)«, *GP*, II/2002., 217-223.

¹⁰² Zanimljivo je da je Pilarova knjiga *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* (1918.) navedena među »važnijim delima« za XII. glavu Stanojevićeve knjige koja je korištena kao školski udžbenik. (Stanoje STANOJEVIĆ, *Istorija Srpskog naroda. Treće izdanje, popravljeno*, Izdavačka knjižarnica Napredak, Beograd, 1926., 395.)

te stranke, vidio puno dublji problem: nije nevolja samo u tome što je Radić izazvao represivni državni sustav i dao povoda zapadnoeuropskim silama da Hrvate i hrvatski pokret, potpuno neopravdano, smatraju simpatizerima boljševizma (što je u to vrijeme bila *etiketa* kojoj je sasvim prispodobivo današnje etiketiranje za profašističke osjećaje!), nego je puno veća nevolja u tome što taj korak pokazuje da Radić »neprestano koleba« u pogledu »glavne ideje vodilje stranke«, odnosno »da li ta ideja vodilja stranke ima biti internacionalna ili nacionalna, ili konkretnije rečeno zele-na internacionala ili nacionalno vodstvo«, a to — smatra Pilar — može biti »kobno«. ¹⁰³

Očito je, dakle, da je ideološku neodređenost i neizgrađenost S. Radića i HSS-a Pilar smatrao krupnim problemom. ¹⁰⁴ Strahu od Radićeva zastranjenja u internacionalističke koncepcije oduška su davali i drugi hrvatski intelektualci. ¹⁰⁵ Njega svako treba imati na umu kad se registriraju višekratno ponovljene Pilarove pohvale (makar iznudenomu) Radićevu napuštanju politike apstinencije u proljeće 1925. godine. Prelazak na područje »aktivne politike« Pilar je ocijenio pozitivnim ne samo zbog toga što ga je ranije razdoblje podsjećalo na starčevićanski »negativizam« koji je, po njegovu sudu, nehotice ali bitno pridonio ekspanziji jugoslavenske misli među Hrvatima time što joj je otvorio politički prostor, nego i zbog toga što će Radićevo okretanje unutarnjim pitanjima pridonijeti atrofiranju pogubnih internacionalističkih planova i kombinacija s kojima je prvak HSS-a koketirao. Tomu valja dometnuti da je, kao što je spomenuto, u Pilarovim koncepcijama geopolitička nejedinstvenost hrvatskih zemalja te njihova gospodarska, prometna, pa i psihološka nepovezanost, bila presudna prepreka osamostaljenju Hrvatske, a tom se problemu iz opozicije gotovo i nije moglo doskočiti.

Svi su ti elementi pridonijeli da Pilar — koji je i inače bio nesklon upornoj politici oporbenjaštva, što ju je pripisivao starčevićanskoj tradiciji i smatrao neplodnom — ne osudi Radićev zaokret 1925. godine i stupanje HSS-a u vladu: tek s tih pozicija bilo je možda moguće utjecati na gospodarsko i prometno povezivanje hrvatskih zemalja, a to je Pilar smatrao nužnim preduvjetom njihova kasnijeg osamostaljenja. Istodobno je vrlo vjerojatno da će upravo načelno afirmativna, iako oprezna ocjena Radićeva zaokreta dovesti Pilara i do nekih, očito pogriješnih, zaključaka o ukorijenjenosti monarhističkog raspoloženja u Hrvata. ¹⁰⁶

¹⁰³ Te je misli Pilar izrazio i kasnije, u nenaslovljenom spisu koji počinje rečenicom »Meni se čini da je na pragu Nove godine 1932...«. (Ostavština Ive Pilara, u posjedu Božidara Jančikovića /dalje: OIP/BJ./ Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, *GP*, 1/2001., 172-173, 182.)

¹⁰⁴ Nakon Radićeva priznanja Vidovdanskog ustava i odustanka od republikanstva, stranka se od 1925. naziva Hrvatskom seljačkom strankom.

¹⁰⁵ Zanimljivo je da je načelno isti prigovor Radiću uputio i drugi jedan politički mislilac, kojega od Pilara, doduše, dijele nepomirljive razlike, ali ga istodobno, naizgled paradoksalno ali još izrazitije, s njime vežu neraskidive veze, u prvom redu — misao samostalne *Hrvatske na Zapadu*: Milan pl. Šufflay.

¹⁰⁶ Kao što je poznato, S. Radić i njegovi pristaše su nakon kapitulacije 1925. održali veliki broj govora i napisali mnoge članke u kojima se veliča kralj Aleksandar i loza Karadorđevića. U tim servilnim istupima nesumnjivo prednjači Radićeva oda »Hrvatski sokol sad k Tebi leti / Zvijezdo Karadorđeva doma...«. (Usp. Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 2. dio, II. izd., August Cesarec, Zagreb, 1989., 318-319.) Lo-gično je pretpostaviti da je iskustvo iz Prvoga svjetskog rata, skupa s poplavom sličnih hvalospjeva Alek-

No dvogodišnje razdoblje Radićeve suradnje s Beogradom nije donijelo plodove koje je Pilar očekivao. O njegovim političkim razmišljanjima početkom druge polovice dvadesetih godina malo je podataka. Ipak, iz pisma koje je 30. siječnja 1927. uputio Radiću, može se razabrati da je ostanak HSS-a u vladi i tada smatrao korisnim, osobito u svjetlu zamršene vanjskopolitičke situacije. On očito nema nikakvih iluzija ni o jugoslavenskoj državi, niti o Radićevim koalicijskim partnerima u vladi, ali drži da je to mjesto s kojega se hrvatskomu narodu u tome trenutku može najviše koristiti. Pilar, naime, javlja Radiću kako je iz dobro obaviještenih krugova u Grazu doznao da bi na proljeće 1927. imao uslijediti talijanski napad na Kraljevinu SHS, motiviran težnjom Rima »da ostvari londonski pakt, eventualno još više«. Budući da postoji mogućnost da se Francuska, unatoč vojnoj konvenciji s jugoslavenskom državom, u taj rat ne umiješa, »prema tome bismo mi Hrvati opet jedared imali doći u dešperatnu situaciju, u tako dešperatnu, kako već od stoljeća bila nije«. On zato predlaže Radiću da HSS uzastoji ostati u vladi, nasuprot težnjama pašićevaca, tj. članova Narodne radikalne stranke, koji bi rado raskinuli »koaliciju s Hrvatima«. Napominje mu da je odgovornost za sudbinu »našega siromašnog naroda« još jednom u Radićevim rukama, i da u slučaju te međunarodne krize »na svaki način treba dobro ucijeniti Srbe, kao što oni svakom prilikom spram nas čine«. Nudeći mu svoje intelektualne usluge, Pilar gotovo dramatičnim tonom zaklinje Radića: »Molim Te da budeš oprezan, mudar i lukav kao zmija«. ¹⁰⁷

Iz načina na koji se obraća Radiću, jasno proizlazi da je Pilar s njim bio i privatno u dobrim odnosima. Pilar ga *tika* i u pismu uopće ne troši vrijeme na objašnjavanje odakle njemu pobuda i pravo, da »vodi hrvatskoga naroda«, tada ministru kraljevske vlade, dostavlja obavijesti i, štoviše, daje savjete. To prilično jasno sugerira da to nije prvi ni jedini *politički kontakt* između Radića i Pilara, ¹⁰⁸ pa je moguće da

sandru, navelo Pilara da zaključi kako kod Hrvata postoji snažan monarhistički osjećaj. (Usp. Florian LICHTTRÄGER [I. Pilar], *Immer wieder Serbien*, Verlag für Kulturpolitik, Berlin, 1933, 49-50.)

¹⁰⁷ Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića 1919—1928*, 2, Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1973., 637-638.

¹⁰⁸ To bi ujedno pokazivalo kako njegova bliskost s vodstvom HSS-a datira iz doba Radićeva vodstva te kako ona nije ni u kakvoj uzročno-posljedičnoj svezi s činjenicom da je jedan od kasnijih istaknutih prvaka te stranke, dr. Tomo Jančiković (1899.—1951.), bio Pilarov zet. Ne će, dakle, u pravu biti B. Jančiković, kad — uz dužan oprez — smatra kako bi se upravo utjecaju T. Jančikovića možda moglo pripisati Pilarovo približavanje HSS-u. (B. JANČIKOVIĆ »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 174.) Tomo je Jančiković, koji je 1929. ili 1930. oženio Pilarovu kćer Veru, prema podacima koje je nakon Drugoga svjetskog rata sâm dao jugoslavenskim komunističkim istražiteljima, od mladosti bio pristaša jugoslavenske ideje te je početkom dvadesetih godina pristupio Demokratskoj stranci, u čijoj je mladeži obnašao važne dužnosti. Nakon raskola u toj stranci i odvajanja S. Pribičevića odnosno formiranja Samostalne demokratske stranke (1924.), ostao je uz Ljubu Davidovića i maticu stranke. HSS-u je, tvrdi on, pristupio nakon atentata na S. Radića. (Ljubo BOBAN, *Dr. Tomo Jančiković — HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 20. Usp. Dragoljub JOVANOVIĆ, *Ljudi, ljudi...: Medaljoni 46 umrlih savremenika sa fotografijama*, II., vl. naklada, Beograd, 1975., 85, te F. HK. [Filip HAMERŠAK], »Jančiković, Tomo«, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, sv. 6, I — Kal, Zagreb, 2005., 306-308.) Međutim, dr. I. Ribar, koji je godinama bio u samome vrhu Demokratske stranke, potvrđuje da je Jančiković krajem dvadesetih godina iz te stranke otišao u HSS, ali tvrdi da je prije pristupanja Demokratskoj stranci bio članom Hrvatske zajednice. (Ivan RIBAR, *Politički zapisi*, Prosveta, Beograd, 1948., 41, 122.)

buduća istraživanja dovedu do novih spoznaja o Pilarovim aktivnostima sredinom dvadesetih godina. No, i ovdje spomenuto pismo jasno pokazuje da je njegova prosudba koristi za hrvatski narod, a ne zabrinutost za jugoslavensku državu i želja za njezinom stabilizacijom, bila pravi motiv Pilarove načelno pozitivne ocjene Radićeva zaokreta 1925. godine.

Dostupni podatci dopuštaju zaključak da je Pilar i tada bio pristaša evolutivnog puta, dakle, protivnik naglog izlaska iz jugoslavenske državne zajednice. Njegovi sačuvani i tek dijelom objavljeni spisi pokazuju da su na takvo njegovo stajalište presudno utjecale tri glavne skupine čimbenika: prvo, nepovoljne međunarodnopolitičke okolnosti odnosno snažna potpora koju je Kraljevina SHS uživala u Europi; drugo, stalna prijetnja *amputacijom*,¹⁰⁹ kojom bi se okoristili Srbija, Italija i Mađarska, te treće, svijest o slabostima hrvatskih političkih i gospodarskih struktura.

Ipak, radi temeljitije prosudbe Pilarova pristupa raspletu državne krize u Kraljevini SHS, korisno je njegova stajališta o rješenju hrvatskog pitanja nakon stvaranja prve jugoslavenske države usporediti s ocjenama generala Stjepana baruna Sarkotića. Unatoč brojnih razlika u njihovim pogledima, njih su dvojicu povezivali poznavanje prilika u BiH te svijest o velikosrpskom imperijalizmu i zajednički otklon od jugoslavenske narodne i državne misli. Ta im je crta ostala zajednička i u zadnjem razdoblju života. Iz niza Sarkotićevih članaka i brošura jasno proizlazi njegova osuda svake političke koncepcije koja je vodila prema stvaranju ili jačanju Jugoslavije. I dok je Pilar zadnjih petnaestak godina svoga života proveo u jugoslavenskoj državi, Sarkotić je iz relativne sigurnosti bečke emigracije kritički sudio o razvitku hrvatske političke borbe, postupno se — prema tvrdnjama Branimira Jelića — oslobađajući ostataka svojih prohabsburških, legitimističkih osjećaja i priklanjajući se sve radikalnijim zamislima, pa čak i ustaškomu pokretu.¹¹⁰ No još u knjižici *Radićevo izdajstvo* — koju je zvati pamfletom primjerenije radi brutalne oštine izraza i nesmiljenosti obračuna s tadašnjim *vođom hrvatskog naroda*, negoli radi slabosti argumentacije — Sarkotić bezuvjetno osuđuje one dijelove svjetovne i crkvene inteligencije koja je dovela do nastanka Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, ali se u tom trenutku oklijeva založiti za potpuno osamostaljenje Hrvatske: »Srbi i Hrvati mogu svakako živjeti u [Kraljevini] SHS kao dva posebna naroda, kao dvie posebne, stare historičke države, dakle kao konfederacija 'jedan uz drugog' ali drugčije ne.«¹¹¹

I Pilar i Sarkotić, nema sumnje, u obzir uzimaju tadašnje vanjskopolitičke okolnosti, pa se iz taktičkih razloga zadovoljavaju umjerenijim zahtjevima. A da je kod

¹⁰⁹ Mogućnost tzv. amputacije srpski, u prvom redu srbijanski političari, razmatrali su već u vrijeme stvaranja prve jugoslavenske države. (I. RIBAR, *Politički zapisi*, 31, 92.)

¹¹⁰ Branimir JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića* [priredio Jere Jareb], Izdavač Mirko Šamić, Cleveland, 1982., 204 i dr. Iako zanimljive, Jelićeve tvrdnje treba primiti sa stanovitim oprezom. Već Sarkotićeve bilješke na marginama primjerka knjige *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu* (Izdanje Hrvatskoga kola u Sjedinjenim Državama i Kanadi, Youngstown, Ohio, 1934.), koji mu je darovao autor knjige, Mile Budak, pokazuju da je Sarkotić još i 1934. izrazio kritičan prema Starčeviću i prema Budakovim negativnim ocjenama Austro-Ugarske Monarhije. Fotokopija tog primjerka Budakove knjige u posjedu pisca.

¹¹¹ *Radićevo izdajstvo*. Piše general-pukovnik barun Sarkotić, bivši poglavica Bosne i Hercegovine, bez oznake nakladnika, Beč, 1925., 29.

Pilara (kao i kod Sarkotića, uostalom) otklanjanje jugoslavenske države konstanta, potvrđuje i njegovo ponašanje u idućem razdoblju. Ono proizlazi i iz njegove snažne kritike Radićeva povezivanja s Pribićevićem i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije (SDK).

Pilarova ocjena Pribićevićeva djelovanja bila je krajnje negativna. Za nj je SDK samo suvremeni izraz nekadašnje Hrvatsko-srpske koalicije koju je držao za jednog od ključnih krivaca teškoga položaja hrvatskog naroda. Također nema nikakve sumnje kako je Pilar bio svjestan da se Pribićević SDS još nije oslobodio unitarističkog jugoslaventva. To je jedan od važnih razloga što se Pilar postupno distancira od HSS-a i približava Trumbiću i njegovoj Hrvatskoj federalističkoj seljačkoj stranci (HFSS). Niz je dodirnih točaka između njegovih pogleda i federalističkog programa i taktike: pozivanje na državopravnu argumentaciju i spremnost na ograničeni kompromis s kraljem, prihvaćanje monarhijskog, ali ustrajanje na federalističkom uređenju države, naglašeni intelektualizam i sl.¹¹² U to su doba, kako pokazuje Pilarova bibliografija, neke njegove ocjene i članci objavljeni i u pravaškim (frankovačkim) publikacijama, ali je očito da svoju pozornost on koncentrira na nestranački *Obzor* i federalistički *Hrvat*. Suradivao je i u drugim publikacijama koje su bile bliske HFSS-u. Tako je *Hrvatska mladica*, glasilo federalističke mladeži koje je uređivao Mile Starčević, u ožujku 1928. počela u nastavcima objavljivati Pilarovo *Južnoslavensko pitanje* u prijevodu F. Puceka i s Pilarovim ispravicima.¹¹³ O Pilarovu približavanju HFSS-u govore njegova kasnija pisma Trumbiću,¹¹⁴ a iz pisma uredništvu *Hrvata*, upućenog sredinom listopada 1928. godine, proizlazi da je čak i u formalnom smislu bio članom HFSS-a.¹¹⁵

I u dodirima s vodstvom HFSS-a Pilar se ponovno vraća glavnoj svojoj preokupaciji: sudbini BiH. Baveći se Crkvom bosanskom, on dolazi do uvjerenja da upravo u pojavi te vjerske zajednice treba tražiti ključni razlog da se hrvatski narod »raspuknuo« u XII. stoljeću, što je za posljedicu imalo teške teritorijalne, političke i psihološke gubitke.¹¹⁶ Jedna od tih posljedica koja se proteže do današnjih dana, jest osjećaj »bosanskog separatizma«.¹¹⁷ Smatrao je da se tom problemu može doskočiti samo dugotrajnom promišljenom politikom. U pismu uredništvu *Hrvata*, datiranom 17. listopada 1928., ponavlja svoju ocjenu da je BiH središnje pitanje, »glavna točka« hrvatske politike. Većina Hrvata to ne shvaća, nastavlja Pilar, pa je hrvatska politika posljednjih pet desetljeća lutala, redovito zauzimajući stajalište protivno pravim interesima Hrvatske.¹¹⁸ To je, drži on, započelo Starčevićem protivljenjem okupaciji

¹¹² O HFSS-u opš. Ljubomir ANTIĆ, »Hrvatska federalistička seljačka stranka«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 15, Zagreb, 1982., 163-222.

¹¹³ S. LIPOVČAN, »Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje*«, *GP*, 1/2001., 201-202.

¹¹⁴ B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, 244-245, 248-250.

¹¹⁵ OIP/BJ, »Slavnom uredništvu 'Hrvata', Zagreb«, 17. listopada 1928.

¹¹⁶ Usp. I. PILAR, *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem. Dva predavanja Dra Ive Pilara što ih je na 10. veljače i 10. ožujka 1927. održao u Sociološkom društvu u Zagrebu*, Tipografija d. d., s. a. & s. l., [Zagreb, 1927.], passim.

¹¹⁷ *Isto*, 53, 70-71.

¹¹⁸ OIP/BJ, »Slavnom uredništvu 'Hrvata', Zagreb«, 17. listopada 1928. Fragmente pisma objavio je B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, 245, 255.

BiH 1878. godine.¹¹⁹ Za Pilara nema nikakve dvojbe o tome, da je budućnost BiH u sastavu hrvatske države. Zato se raduje zbog objavljivanja brošure *Hrvatsko pitanje i amputacija*, na naslovnici koje je objavljen zemljovid Hrvatske, što obuhvaća Trojednicu s Rijekom i Međimurjem, čitavu BiH te područje južnije i od Boke kotorske.¹²⁰ Jedino što autoru ili autorima brošure zamjera, jest to što publikacija »nije ver-bis expressis izjavila naš zahtjev na Bosnu i Hercegovinu, i obrazložila to time, da mi bez Bosne i Hercegovine ne možemo živjeti«. ¹²¹ Smatrajući da brošura odražava i stajalište uredništva *Hrvata*, štoviše, da je nastala »uz sudjelovanje slavnog tog uredništva«, u pismu moli da se urednicima i važnijim suradnicima, a potom i Trumbiću, na znanje stavi sadržaj toga njegova pisma. U njemu ističe uvjerenje kako je zemljovid na naslovnici spomenute knjige »onaj minimum, koji mi Hrvati moramo kod rješavanja našega narodnoga pitanja tražiti«, jer su »time po mome mnijenju iza sloma Austro-Ugarske prvi put hrvatski teritorijalni zahtjevi ispravno postavljeni« (istaknuo T. J.).¹²²

Iako bi mu se na prvi pogled moglo predbaciti da je umjerenjak i reformist, i da je kaskao za zahtjevima naroda koji je u to doba sve snažnije izricao svoju težnju za državnom neovisnošću, Pilarovi se teritorijalni zahtjevi, dakle, prije mogu nazvati maksimalističkima, negoli minimalističkima. Njegova pohvala zemljovidu na naslovnici brošure o amputaciji istodobno potvrđuje kontinuitet njegove političke i geopolitičke misli: u geopolitičkoj studiji *Politički zemljopis hrvatskih zemalja* u hrvatske je zemlje ubrojio Trojednicu s Međimurjem, Bosnu, Hercegovinu i Istru.¹²³

Tadašnji dramatični događaji i činjenica da je, kako je on uvjeren, glasilo jedne važne političke stranke prvi put javno postavilo teritorijalne zahtjeve koji se u bitnome podudaraju s njegovim analizama i intelektualističkim konstrukcijama, za Pilara su nezaobilazan poticaj da formuliranju hrvatskih nacionalnih zahtjeva opet dade svoj doprinos. No, upravo je neriješeno pitanje BiH jedan od ključnih razloga njegova protivljenja trenutačnom izlasku Hrvata iz Kraljevine SHS. Suočen s više nego shvatljivim radikalnim zahtjevima hrvatske javnosti nakon skupštinskoga atentata (20. lipnja 1928.), Pilar u okupljanju manjih hrvatskih oporbenih stranaka oko HSS-a vidi novu kvalitetu. To je prvi pomak u smjeru koji priželjkuje. Rezolucija SDK nakon zasjedanja u sabornici 1. kolovoza 1928. ocijenila je kako je »u narodnoj svijesti dosadašnje državno uređenje u cjelini poništeno poznatim događajima, pa [...] ćemo povesti najodlučniju borbu za novo državno uređenje, koje će osigurati punu ravnopravnost svih spomenutih individualiteta«. ¹²⁴ Dan kasnije, nakon sjednice vod-

¹¹⁹ OIP/BJ, »Slavnom uredništvu 'Hrvata', Zagreb«, 17. listopada 1928.

¹²⁰ Riječ je o brošuri Vatroslava Slavka Cihlara (1896.—1986.), *Hrvatsko pitanje i amputacija*. Sa 8 geografskih karata, koja je u tri izdanja objavljena 1928. godine. Dok su drugo i treće objavljeni u »vlastitoj nakladi«, kod prvoga nakladnik nije naveden. No kako je Cihlar 1924.—1929. bio član uredništva *Hrvata*, Pilar je zaključio da je posrijedi kolektivno djelo, ili barem djelo koje odražava stajalište uredništva lista.

¹²¹ OIP/BJ, »Slavnom uredništvu 'Hrvata', Zagreb«, 17. listopada 1928.

¹²² Isto.

¹²³ I. PILAR, *Politički zemljopis* (pretisak), 5, 7, 25-26.

¹²⁴ Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Izdalo Kulturno-historijsko društvo »Hrvatski rodoljub«, Zagreb, 1942., 404-407.

stva (trećega) Hrvatskog bloka, održane u prostorijama Hrvatske stranke prava, zastupnici Bloka u Narodnoj skupštini, pravaš dr. Ante Pavelić (odvjetnik) i federalist dr. A. Trumbić pristupili su zastupničkom klubu HSS-a.¹²⁵ Pavelić je dva dana kasnije, u *Jutarnjem listu* od 4. kolovoza 1928., ponovio svoj i pravaški zahtjev za »uspostavom hrvatske nezavisnosti«.¹²⁶

S obzirom na sad već višemjesečno stanje napetosti i demonstracija, Radićeva smrt (8. kolovoza 1928.) i njegov veličanstveni sprovod mogli su biti nagovještaj dramatičnih odluka u najbližoj budućnosti. Pilar je smatrao kako i u tim trenucima treba zadržati hladnu glavu te trijezno promisliti o objektivnim okolnostima. Zato se neposredno nakon prvokolovoške rezolucije SDK i Radićeve smrti, već 12. kolovoza 1928. pismom obraća Trumbiću, kao predsjedniku HFSS-a, i dr. Jurju Krnjeviću. On, dakle, ne piše vodstvu SDK (u kojemu izniman utjecaj ima Pribičević, koga Pilar smatra zloduhom hrvatske politike), pa ni vodstvu HSS-a, a osobito ne Paveliću i pravašima koji ustrajno ponavljaju jedan te isti zahtjev te zasigurno ne bi imali sluha za Pilarovo umjerenjačko stajalište.¹²⁷

U pismu Trumbiću i Krnjeviću Pilar se protivi izlasku Hrvata iz jugoslavenske države u tom trenutku. On podsjeća na to kako je za vrijeme svjetskog rata napisao dvije knjige, boreći se protiv ulaska Hrvata u državnu zajednicu sa Srbima. Zbog tih je knjiga »mnogo pretrpio«, ali mu je povijest dala za pravo, »jer veći dio Hrvata htio bi danas pošto poto iz države van«. No u ovom je trenutku to pogriješno. Štoviše, značilo bi katastrofu, jer bi rezultiralo gubitkom BiH te prepuštanjem znatnih dijelova hrvatskoga područja Italiji i Mađarskoj, pa bi preostali teritorij bio tako mali, a njegov geopolitički položaj nepovoljan do te mjere da se ne bi mogao održati. Slijedom toga bi tako oslabljena Hrvatska silom prilika bila pripojena nekoj od susjednih država — a svaka od njih jača je i stabilnija od Jugoslavije — čime bi Hrvati došli u još težu situaciju. Zbog toga se ne smije podležiti emocijama i prepustiti masi da odlučuje o sudbini naroda. Strpljivom i promišljenom politikom Hrvati u postojećem državnom okviru mogu ojačati svoj položaj, a ta žrtva u konačnici mora biti okrunjena uspjehom: »Ako bismo imali živaca i snage karaktera da još njeko vrijeme izdržimo u ovome državnom okviru, onda će neminovno nastupiti moment kada će svi prečanski krajevi automatski pasti nama u ruke i sve gore [...] navedene katastrofalne opasnosti se dati otkloniti«. Izričući te ocjene, Pilar se ne obazire na to što će naslovnici pisma misliti o njegovu oprezu u vrijeme kad Hrvatska kipi od borbenosti i revolucionarnog zanosa: »Mene su prije 1918. zvali pesimistom i u Beču i u Zagrebu. Ja sam ali zadržao pravo«.¹²⁸

¹²⁵ *Isto*, 407-408.

¹²⁶ *Isto*, 409-411.

¹²⁷ No, ne treba smetnuti s uma, da je tada bila općepoznata činjenica kako Pavelić i Trumbić i dalje tijesno surađuju jer se njihove stranke od 1927. nalaze udružene u (trećem) Hrvatskome bloku. A upravo je Pavelić u ime Hrvatskog bloka 28. listopada 1927., na sjednici Narodne skupštine, pročitao izjavu prema kojoj sudjelovanje predstavnika Bloka u skupštinskome radu, »ne znači, da to faktično stanje priznajemo i odobravamo. Naprotiv Hrvatski blok će svim zakonitim sredstvima raditi, da se odnošaj hrvatskog naroda iz temelja izmijeni uspostavom hrvatske državne samostalnosti.« (B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978., 18-19.)

¹²⁸ B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, 248-250.

Isto stajalište zastupa i u dokumentu pod naslovom *Exposé glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.*, koji je očito nastao sredinom 1928., a Pilar ga je uredništvu *Hrvata* dostavio u spomenutom pismu od 17. listopada 1928., domećući kako taj *Exposé* nije više potpuno aktualan.¹²⁹ Nije moguće jasno razabrati koje dijelove *Exposéa* njegov autor više ne smatra aktualnim, no nema sumnje da u pogledu ključnih njegovih postavki nije nastupila nikakva promjena. U tom dokumentu, iznimno dragocjenom za shvaćanje Pilarove političke misli, podsjeća da je dvjema knjigama, objavljenima tijekom svjetskog rata, »odvraćao Hrvate od politike narodnog jedinstva kano i od ulaza u novu jugoslavensku državnu tvorevinu«. Tvrdeći kako je on prvi uočio »da Korošćeva t. zv. Jugoslavenska Deklaracija od 30. svibnja 1917. vodi direktno u Veliku Srbiju«, pa je na nju odgovorio sastavljanjem tzv. Stadlerove deklaracije (izjave), kojom se traži rješenje »državopravnog pitanja na jugu monarhije u Hrvatskom smislu, na temelju hrvatskoga državnoga prava te uz neoskrvnjeno čuvanje hrvatske narodne i državne individualnosti te sjedinjenje zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, najme Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i financijalno autonomno tijelo unutar Habsburške monarhije«, Pilar ističe da je radi promicanja tog cilja u Sarajevu osnovao stranku¹³⁰ i jedno vrijeme uređivao *Hrvatski dnevnik*, te »prorekao doslovno sve nesreće, koje su Hrvate danas snašle.«¹³¹ Upravo ga njegova dvadesetogodišnja uporna borba za veličinu i napredak hrvatskoga naroda, smatra Pilar, legitimira na to da ustvrdi kako je »sadanji moment za Hrvate podpuno ne podesan za provedenje rastave i izlazak] Hrvata iz Države S. H. S.«.¹³² Razvitak posljednjih godina pokazuje, nastavlja on, da se Hrvati oporavljaju od sloma 1914.—1918. i uzdižu se, dok Srbi uporno i stalno padaju. No ta tendencija još nije dosegla vrhunac, pa ovo nije pogodan trenutak za nagli izlazak iz jugoslavenske države.¹³³

Ključni argument za svoje stajalište Pilar u nastavku *Exposéa* nalazi u sljedećem: iz geopolitičkih je razloga područje Trojednice, ako mu se ne pridoda BiH, zapravo »teritorij za samostalan život sasvim nepodesan«. Nesretan je povijesni razvitak i »dosele nedovoljno ocijenjeni katoličko-bogomilski raskol iz narodne cjeline iztrgao [...] najveći dio hrvatski[h] zemalja, najme Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Sandžak i Mačvu«. Zbog toga Hrvatska posebno nije kadra »da podnese kombinirani magjarsko-talijanski pritisak koji je Konstanta u našoj povijesti«, a koji je osobito pojačan »dolaskom agresivnoga i imperialističkoga fašizma« na čelo u ujedinjenoj Italiji: »Situacija Hrvatske postaje konačno izgubljena, ako u Bosni i Hercegovini, medju raširena dva Kraka [Trojednice], sjedi neprijateljska Velika Srbija.«¹³⁴ Poučak toga polo-

¹²⁹ OIP/BJ. Sačuvani strojopisni primjerak *Exposéa glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S. H. S.* sadrži veliki broj pisarskih pogriješaka, što bi moglo govoriti da je njegov prijepis raden na brzini. Fragmenti *Exposéa* objavljeni su u: B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, *GP*, 1/2001., 245-248.

¹³⁰ Misli se na frankovačku Stranku prava u Bosni i Hercegovini.

¹³¹ OIP/BJ, *Exposé*, 1.

¹³² *Isto*. Pod »Državom S.H.S.« očito misli na Kraljevinu SHS.

¹³³ *Isto*.

¹³⁴ *Isto*, 1-2.

žaja, smatra Pilar, potpuno je jasan: »...Hrvati smiju pristupiti osnutku svoje samostalnosti tek onda, kad mogu iz sadanje državne formacije dobiti najmanje čitavu Bosnu. Čak i u tom slučaju postaje neodrživ veći dio Srijema i Boka Kotorska, zajedno i sa najjužnijom Dalmacijom«. ¹³⁵ Kako bi sačuvala i ta područja, Hrvatska mora dobiti Mačvu i Crnu Goru koje su nekad bile u sastavu hrvatske države: »Za Crnu Goru bilo bi prije 15 godina potpuna utopija tako što i pomisliti, danas nije više utopija. A ako Hrvati budu imali živaca i karaktera, da podnesu današnje poteškoće, budu imali snage, da tim teškoćama suprotstave odlučan i snažan otpor, a ne padnu u političku histeriju, kao što su pali za prva dva decenija XX stoljeća, onda za 10 godina mnogo što, što danas izgleda još kao utopija, neće više biti utopija.« ¹³⁶

Posegnuti danas za proglašenjem neovisnosti, obrazlaže Pilar, prerano je: Francuska i Engleska podupiru Srbiju čak i u odnosima s Bugarskom, a kamoli u odnosima prema Hrvatskoj. Istodobno, hrvatske pozicije u BiH još ni izbliza nisu čvrste. Srbima je sustavnim radom uspjelo uvjeriti Europu da je BiH srpska, a u tome su im pomogli i neki Hrvati: »...i hrvatski historičar, koji vrijedi kao osobiti hrvatski patriot Vjekoslav Klaić[,] Bosnu [je] proglasio srpskom naseobinom [i] državnom tvorevinom«. ¹³⁷

Pilar ima jasne predodžbe i o unutarnjoj političkoj organizaciji hrvatskog naroda. Za razliku od pravih pristaša jugoslavenske ideje, on nema nikakvih iluzija o SDK: ona je povratak na »liniju Srpskohrvatske Koalicije«, koja je i dovela do hrvatskog ulaska u tu državu, pa samo »najnedotupavniji optimizam« može vjerovati da će SDK dovesti do njihova izlaska iz Kraljevine SHS. Ipak, ta je koalicija danas »neophodna taktička nužda za Hrvate, ali se ne smije previdjeti ni to[,] da je to ujedno veliki momenat slabosti za njih«. Pribićević je tvorac te države i »tek posve politički nezreo čovjek može očekivati, da će Pribić Hrvatima ikada pomoći, da izadju iz ove države, koja je bila životni ideal njegov«. ¹³⁸

I vanjskopolitičke okolnosti, nastavlja Pilar, danas također otežavaju ostvarenje hrvatske težnje za osamostaljenjem. Hrvati su prije deset godina uvjerali svjetsku javnost da hoće zajednicu sa Srbima, pa ih se sada doživljava neozbiljnima kad traže izlazak iz te zajednice. Čitav državni aparat, čak i o hrvatskome trošku, podupire uvjerenje svijeta u tu hrvatsku neozbiljnost, a svijet ne želi dirati u područje na kojem se zbio događaj što je označio početak svjetskog rata. Svako diranje u granice Kraljevine SHS naići će na protivljenje Londona, Pariza i Washingtona, a to je protivljenje toliko snažno da mu se čak »bezuslovno mora pokoriti Mussolini, koji za so-

¹³⁵ Isto, 2. Zanimljivo je usporediti ta Pilarova razmatranja sa situacijom nakon Drugoga svjetskog rata: gubitkom BiH, u obnovljenoj je Jugoslaviji hrvatska federativna jedinica doista izgubila i »veći dio Srijema i Boku Kotorsku, zajedno i sa najjužnijom Dalmacijom«.

¹³⁶ OIP/BJ, *Exposé*, 2-3.

¹³⁷ Isto, 3. Pilar cilja na Klaićevu tvrdnju, da su Srbi osnovali »dvije poglavite oblasti: Rašu i Bosnu« (Vjekoslav KLAJIĆ, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, Naklada knjižare Lav. Hartmana /Kugli i Deutsch/, Zagreb, 1899., 33.), dok je ranije, u raspravi *Poviest Bosne do propasti kraljevstva* (Troškom piščevim, Zagreb, 1882., 42.), zastupao stajalište da su samo najistočniji dijelovi Bosne srpski.

¹³⁸ OIP/BJ, *Exposé*, 3.

bom ima velevlast Italiju», i koji je poduzeo brojne diplomatske pripreme da na štetu hrvatskih zemalja proširi svoju državu. Upravo radi toga ne treba Mussoliniju dati povoda da dobije izgovor za postavljanje talijanskih zahtjeva: »Svako pokretanje naše rastave od stola i postelje sa Srbima znači u tom času na nas u najboljem slučaju primjenu londonskoga pak[ta], a kraj malo samo ne povoljnije situacije još i gore, najme gubitak čitave Dalmacije«. ¹³⁹

Zato treba postupati strpljivo i racionalno: »...Mi Hrvati moramo razumjeti, da svoj veliki obračun sa Srbima moramo ostaviti za onaj čas, kad Italija bude paralizirana. To će biti pako samo onda, kada padne fašistički režim ili pako, kada Italija dodje u otvoreni konflikt sa kojom drugom velevlasti. To pako nije isključeno, jer je Italija svojom nemirnom i agresivnom[,] upravo brigantskom polit[ik]om svom svijetu dojadila, pak mora s vremenom izazvati istu reakciju, koju je nekada izazivala Vilhel[im]ovska Njemačka«. ¹⁴⁰ Promišljenom politikom, nastavlja Pilar, treba »pustiti Srbima diplomatski odijum, da oni hoće razlaz, dotično amputaciju«. ¹⁴¹ Za to se hoće »potpuna stega«; u današnjem se trenutku Hrvati moraju vratiti maksimi bana Mažuranića: »Kad je čovjek u paklu, mora tražiti mjesto gdje je najmanje vruće«. To u konkretnoj situaciji znači borbu za autonomiju i za što veći utjecaj na državnu, osobito na vanjsku politiku. Na taj će se način omogućiti zaštita »naših sunarodnjaka od progona, koji su na dnevnom redu i koji neće prestati«. Istodobno treba poduzeti uzornu organizaciju na gospodarskome i prosvjetnom polju, što će dovesti do jačanja Hrvata, unatoč svim smetnjama koje će režim činiti. U svakom slučaju treba izbjeći »prenagljene i neoprezne postupke«. Takvi postupci ne samo što ne će ispraviti pogreške »koje su 1914—1920. (sic!) počinili« Hrvati, nego mogu dovesti do toga da će se »moći njihova tragika zbiti u formulu: Hrvati su ludo išli u Državu S. H. S. a još ludje su išli iz nje. A ova tragika može postati tragedijom Hrvata«. ¹⁴²

Sve su te misli zapravo varijacija teza i uvjerenja koje je Pilar višekratno izložio u svojim ranijim geopolitičkim razmatranjima (u doba Austro-Ugarske Monarhije i nakon nje), slijedom čega se može s velikom sigurnošću zaključiti da u vrijeme Kraljevine SHS nije kapitulirao niti je u odnosu na ranije svoje ocjene ustuknuo. Naprotiv, on i u pogledu cilja i u pogledu metoda borbe ostaje čvrsto na istim pozicijama, nalazeći u novome razvitku odnosno u promijenjenim međunarodnopolitičkim okolnostima samo potvrdu ispravnosti svojih stajališta koja je potrebno tek osvježiti dodatnim argumentima, a nipošto iz temelja mijenjati.

IV. Šestosiječanjska diktatura i Pilarova razmišljanja o budućnosti Hrvatske

Pilar je bio previše hladnokrvan i racionalan da bi proglašenje šestosiječanjske diktature (1929.) i intenziviranje nasilja nad Hrvatima kod njega izazvalo prenatrpanost,

¹³⁹ Isto. Kao što je poznato, Italiji je u travnju 1941. pošlo za rukom okupirati hrvatska područja obećana joj Londonskim paktom (1915.), pa i više od toga. Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. ona se faktično odrekla velikog dijela područja obećanih joj 1915. godine, ali je i takav teritorijalni gubitak sudbonosno odredio vojnopolitički razvitak Nezavisne Države Hrvatske i doveo do dubokih i dugoročnih rascjepa u hrvatskome nacionalnom biću.

¹⁴⁰ OIP/BJ, *Exposé*, 3.

¹⁴¹ Isto, 4.

¹⁴² Isto, 4-5.

emocionalnu i nepromišljenu reakciju. Njegovi politički pogledi iz toga doba, okrunjeni i zaokruženi nekim dosad neobjavljenim analizama i spomenicama te knjigom *Immer wieder Serbien*, pokazuju kontinuitet njegove misli i ustrajnost njegova djelovanja. I danas je ta rasprava intrigantna svakomu tko se bavi tim razdobljem hrvatske povijesti.

Razumljivo, svaka raščlamba Pilarovih stajališta izraženih u spisima koje je sastavio u doba diktature, pa tako i u knjizi *Immer wieder Serbien*, mora poći od analize unutarnjopolitičke situacije u kojoj se tada nalazio hrvatski narod, ali i od međunarodnoga političkoga, gospodarskog i vojnog okruženja Hrvatske u vrijeme njezina nastanka.

Činjenica da je politički život u doba diktature u velikoj mjeri zamro, ne može se pripisivati samo zabrani djelovanja političkih stranaka i udruga s »plemenskim« oznakama te nesmiljenomu režimskom teroru.¹⁴³ To jesu bili važni čimbenici, no u nemaloj mjeri za to je bila kriva i slaba organizacija stranačkoga i političkog života. To je, a ne samo prvotno nesnalaženje nakon 6. siječnja 1929., jedan od važnih razloga mrtvila u krugu oko Radićeva nasljednika dr. Vladka Mačeka.¹⁴⁴ Ni hrvatska politička emigracija u prvim godinama nakon proglašenja diktature nije postigla ozbiljnije uspjehe. Pravaški prvaci Pavelić i Perčec, koji se kao organizatori ustaškoga pokreta nalaze u emigraciji već od kraja 1928. odnosno od siječnja 1929., jesu poduzeli nekoliko političko-propagandnih akcija, kao što je predaja predstavi Društvu naroda i tiskanje propagandnih knjiga, brošura i novina, čak su izveli i priličan broj diverzija i sabotaza, te su s bugarskim nacionalistima u Sofiji 20. travnja 1929. potpisali Sofijsku deklaraciju (i za to bili osuđeni na smrt!), ali ništa od toga nije još ozbiljno ugrozilo Jugoslaviju. Ni Mačekovi suradnici Krnjević i August Košutić, koji su u emigraciju otišli sredinom 1929., nisu se mogli pohvaliti većim uspjesima.

Međunarodne su prilike bile takve da je čak i zahtjev za povratkom na parlamentarni režim i za reformu jugoslavenskoga političkog sustava, u Europi nailazio na gluhe uši. Jugoslavija, pa čak i njezin diktatorski režim, uživali su snažnu potporu zapadnih demokratskih velesila. Francuska je trajno nastupala kao protektor Jugoslavije koja je bila jedan od stupova poratnog sustava sigurnosti u Europi.¹⁴⁵ Ona je nakon uvođenja pseudoparlamentarnog sustava u jesen 1931. još i pojačana. Jugoslavensko-francuski sporazum o produljenju Ugovora o prijateljstvu i Konvencije

¹⁴³ *The Manchester Guardian* je 20. rujna 1929. o Jugoslaviji pisao: »Cijela je zemlja podvrgnuta ratnom stanju. Jugoslavija se može smatrati grobljem. U javnom mišljenju ne može biti formulirana nikakva kritika ni postavljeno nijedno pitanje. Vlast soldateske je apsolutna. Zatvori su prepuni. Posljednji tjedan mjeseca srpnja pustili su na slobodu kradljivce da bi na njihova mjesta utamničili političke okrivljenike. Zemlja je raj policista, uhoda, njuškala i klevetnika. U zatvorima priznanja se iznudeju neljudskim mučenjima. To je diktatura sablje i revolvera. Ona pritiskuje zemlju poput olovnog ogrtača.« (Mirko GRMEK — Marc GJIDARA — Neven ŠIMAC, *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, Globus, Zagreb, 1993., 95.)

¹⁴⁴ Usp. Lubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928—1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, Prva knjiga, Liber, Zagreb, 1974., 41-87.

¹⁴⁵ Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata. (Da li je Jugoslavija bila francuski »satelit«)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985., passim; Miro KOVAČ, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.—1929.*, Dom i svijet, Zagreb, 2005., passim.

o arbitraži na idućih pet godina, potpisan je 28. listopada 1932., a ratificiran 2. prosinca 1932.¹⁴⁶ Sličnu potporu Jugoslavija je uživala i u Velikoj Britaniji. I kad je bio kritičan prema nekim mjerama jugoslavenskog režima, službeni je London podupirao opstanak jugoslavenske države i, sve do druge polovice tridesetih godina, kad je sazrela svijest o tome da bi nastavak unitarističke nacionalne politike mogao ugroziti očuvanje toga strateškog interesa, nije pokazivao nikakve sklonosti federalističkim, a kamoli separatističkim tendencijama. Britanski je tisak, napose *Times*, pod utjecajem Foreign Officea, tijekom 1932. ublažio kritike jugoslavenskog režima.¹⁴⁷ A, opisujući početkom 1934., prilike u državi tijekom prethodne godine, britanski je poslanik u Beogradu zabilježio: «...Neraspoloženje, ma kako duboko i u dobroj mjeri opravdano, bilo je jedna stvar, a separatizam i federalizam, a još više pokušaji da se oni silom ostvare, sasvim su druga stvar. Gundanje je u hrvatskoj tradiciji, jer kao i Slovaci, o kojima je nedavno pisao poslanik Njegovog Veličanstva u Pragu, i Hrvati su uvek nezadovoljni svim i svačim, osim sami sobom. Zato verujem, kao što sam uvek verovao, u trajnost Jugoslavije, i sumnjam da nezadovoljstvo Srbima i srpskom vlašću u krajevima zapadno od Drine preti izbijanjem nereda većih razmera».¹⁴⁸

Revizionistički je tabor bio preslab da bi ozbiljno ugrozio opstanak Jugoslavije. Zemlje koje su bile zainteresirane za reviziju mirovnih ugovora, bile su ili vojnopolitički nemoćne (Njemačka) ili ipak nisu priželjkivale otvorenu konfrontaciju sa silama pobjednicama (Mađarska, Bugarska). Zato je vodeću ulogu u tome taboru preuzeo jugoslavenski apeninski susjed. Italija je doista u nekoliko godina fašističke vlasti izrasla u respektabilnu silu, okupljajući oko sebe europske nezadovoljnike i sklapajući s njima različite sporazume.¹⁴⁹ No, mađarska je vlada početkom novog desetljeća ocijenila kako joj se više isplati tražiti naslon u Francuskoj, nego u Italiji. Taj kurs, što ga je inaugurirao Gyula Károlyi, profrancuski orijentiran političar koji je 1930. postao ministrom vanjskih poslova, podrazumijevao je i smirivanje napetosti u odnosima s Jugoslavijom.¹⁵⁰ U godišnjem izvješću za 1931., britansko je poslanstvo u Beogradu procjenjivalo da je Jugoslavija «izložena samo jednoj, relativno maloj opasnosti, koja dolazi od Italije. Od svih novih zemalja ona je jedina u stanju da vodi sasvim nezavisnu politiku».¹⁵¹

U stvarnosti je talijanska politika prema Jugoslaviji (pa samim time i prema Hrvatskoj) lavirala između prijetnji ratom i pokušaja tješnje suradnje. Početkom tridesetih godina Mussolini je nizom diplomatskih akcija, uključujući i tajne pregovore s kraljem Aleksandrom, pokušavao privući Jugoslaviju, pa možda čak i s njom sklopiti čvršći savez. Računao je kako bi na taj način oslabio francuski utjecaj u jugoistoč-

¹⁴⁶ Živko AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izvještaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921—1938*, Knjiga druga (1931—1938), Arhiv Jugoslavije — Globus, Zagreb, 1986., 105-106.

¹⁴⁷ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 99.

¹⁴⁸ *Isto*, 145.

¹⁴⁹ Takvi su formalni sporazumi postignuti s Albanijom (1926.), Mađarskom (1927.), Grčkom i Turskom (1928.), a Italija je posredovala u sklapanju mađarsko-turskog (1929.), bugarsko-turskog (1929.) i grčko-turskog ugovora o prijateljstvu (1929.).

¹⁵⁰ V. VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1918—1933*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971., 195 i d.

¹⁵¹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 11.

noj Europi i osigurao talijanske pozicije u Albaniji.¹⁵² No, u to je bila upućena samo uska skupina ljudi u vrhu dviju država. Na površini se mogao steći i drugačiji dojam: talijanski imperijalizam s jedne, i čvrsta uklopljenost Jugoslavije u Malu Antantu odnosno u francuski sustav kolektivne sigurnosti u Europi s druge strane, neminovno su radali napetostima koje su utjecale na raspoloženje javnosti. Gotovo čitavu 1932. obilježavali su talijansko-jugoslavenski incidenti. Aleksandar je 22. veljače 1932. otvoreno izjavio britanskom poslaniku kako će se na proljeće »nešto dogoditi«, pri čemu nije isključio ni mogućnost da on odnosno Jugoslavija »ugroze mir u jugoistočnoj Evropi«. ¹⁵³ U rujnu 1932. došlo je do prve veće akcije ustaškog pokreta: Velebitskog ustanka. Pilar, doduše, nije bezrezervno prihvaćao režimske tvrdnje da je ustanak potakla Italija,¹⁵⁴ ali je u svojim analizama imao na umu da je dobar dio javnosti prihvaćao takvu interpretaciju.¹⁵⁵

Iako je Mussolini upravo u rujnu uvjeravao jugoslavenskog poslanika u nužnost talijansko-jugoslavenskog sporazuma,¹⁵⁶ njegov govor od 22. listopada 1932., povodom desete obljetnice »pohoda na Rim«, dodatno je zabrinuo službene jugoslavenske krugove, jer se Mussolini založio za reviziju Trijanonskog ugovora u korist Mađarske.¹⁵⁷ Krupan incident zbio se na obljetnicu stvaranja jugoslavenske države: u noći od 1. na 2. prosinca 1932. skupina sokolaša oštetila je više skulptura mletačkih lavova u Trogiru, što je izazvalo burne reakcije talijanske javnosti, pa i samog Mussolinija.¹⁵⁸ A malo nakon pojavljivanja Pilarove knjige u Berlinu, beogradska je *Politika* 13. travnja 1933. objavila uvodnik pod naslovom »Plan o četvornom sporazumu sila Mussolini je predložio na bazi 'raspada' Jugoslavije«. Objavljen je i zemljovid Europe, na kojemu nema Jugoslavije. Srbija je prikazana u granicama koje je imala prije balkanskih ratova, Austro-Ugarska Monarhija obuhvaća slovenska i hrvatska područja sjeverno od Save i Dunava, Bugarska uključuje Makedoniju, dok su sva područja južno od Save i Dunava, osim Srbije i Albanije, označena kao talijanski protektorat.¹⁵⁹

Pilar, koji je uvijek razmišljao u geopolitičkim kategorijama, bio je iznimno svjestan činjenice da su talijanske aspiracije na hrvatske zemlje izraz njezina geopolitičkog položaja, a ne hir pojedine talijanske vlade. U tom je smislu smatrao logičnom i talijansku simbiozu s velikosrpskim ambicijama. Još u *Južnoslavenskom pitanju* on je izrazio uvjerenje kako će Italija »i u budućnosti stalno igrati ulogu, koju joj propi-

¹⁵² V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata*, 218.; B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, 135 i d.

¹⁵³ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 165.

¹⁵⁴ F. LICHTTRÄGER, *Immer wieder Serbien*, 57-58.

¹⁵⁵ Britansko je poslanstvo ocjenjivalo kako su u tisku nemiri u Lici preuveličani, ali ostaje činjenica da su »gotovo kod sto seljaka pronađene italijanske bombe i oružje«. (Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 84, 97, 111.)

¹⁵⁶ V. VINAVER, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata*, 225.

¹⁵⁷ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 95.

¹⁵⁸ Opš. Mario JAREB, »Trogirski incident od 1. prosinca 1932. i mletački lav svetog Marka kao simbol 'talijanstva' istočne obale Jadrana«, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 39/2007., br. 2., 419-443.

¹⁵⁹ Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 149, bilj. 13.

suje njen geopolitički položaj i njena predaja«. To znači da će Italija nastaviti voditi politiku tako da u budućnosti proširi svoj posjed na istočnoj obali Jadrana na one zemlje koje su nekad pripadale Mletačkoj Republici, pri čemu je posve logično njezino savezništvo i podjela interesnih sfera sa Srbijom.¹⁶⁰ I sredstva kojima se Italija, kao »politički pokrajni odvjetak i učenik Bizanta«, tradicionalno služi, povezuju njezine interese s interesima »maloga Bizanta« (Srbije).¹⁶¹ Da je to uvjetovano geopolitičkim položajem i svojstvima istočne obale Jadrana, ponovio je i u *Političkom zemljopisu*,¹⁶² a tog se straha od Italije, kako se vidi i iz ranije spomenutoga pisma Radiću od 30. siječnja 1927., Pilar nije nikad oslobodio.

Isto je tako ostao tvrdo uvjeren u ispravnost vlastitih geopolitičkih promišljanja, prema kojima je Hrvatska nužno suočena još i s mađarskim i velikosrpskim imperijalizmom, pri čemu je slabija i od svakoga od njih pojedinačno, a kamoli od svijui njih zajedno, u slučaju da oni nastupe udruženo ili bar istodobno. To je bitno utjecalo na njegova razmišljanja i na njegovo otklanjanje žurnoga, po njemu — u takvim okolnostima nepromišljenoga i dugoročno štetnog — izlaska iz Kraljevine Jugoslavije. Umjesto toga, potrebno je prionuti unutarnjoj organizaciji i postupnome jačanju, kako bi se u doglednoj budućnosti moglo s uspjehom poduzeti taj neminovni i željeni posljednji korak.

Krajem 1931. ili početkom 1932. godine Pilar je sastavio omanji spis u kojemu zaključuje da ozbiljnost prilika sili Hrvate na razmišljanje »koje konkretne mjere treba da poduzmemo, da nas događaji koji spadaju bezuvjetno u krug mogućnosti u godini 1932., ne zateknu nespremne«. ¹⁶³ Ne precizirajući na tome mjestu na koje događaje misli (a ciljajući, vrlo vjerojatno, na mogući talijansko-jugoslavenski sukob!), Pilar zaključuje kako je život praktično već odlučio o tome da se je sva neovisna inteligencija okupila oko Radićeve politike, pa tu politiku treba nastaviti. No, i za Radića osobno i za njegovu politiku, smatra Pilar, bilo je »kobno« njegovo »neprestano kolebanje« u pogledu »glavne ideje vodilje stranke«, odnosno »da li ta ideja vodilja stranke ima biti internacionalna ili nacionalna, ili konkretnije rečeno zelena internacionala ili nacionalno vodstvo«. Sadašnje vodstvo HSS-a je, ocjenjuje Pilar, tu dvojbu razriješilo na pravi način, opredjeljujući se za to »da samo narodno vodstvo može biti ideja vodilja stranke«. Nakon toga predstoji organizacijsko-tehnička i programska reforma, kako bi se mogli postići zacrtani ciljevi.¹⁶⁴

Po svemu sudeći, iz istog razdoblja potječe i nedatirana *Spomenica o pravim začetacima HSS uoči novog Ustava*, koja je također sačuvana u Pilarovoj ostavštini. Iako joj je u naslovu sintagma »uoči novog Ustava«, Pilar već u prvoj rečenici tog dokumenta ocjenjuje tzv. Oktroiirani ustav od 3. rujna 1931., što znači da je sačuvana

¹⁶⁰ L. v. SÜDLAND [I. Pilar], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1943., 381-382.

¹⁶¹ *Isto*, 380, 382.

¹⁶² I. PILAR, *Politički zemljopis*, 9, 23-24.

¹⁶³ Nenaslovljeni spis počinje rečenicom »Meni se čini da je na pragu Nove godine 1932...«. (OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 182.)

¹⁶⁴ OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 182-183.

verzija *Spomenice* nastala malo nakon donošenja tog ustava. U njoj se ponovno vraća na reorganizaciju HSS-a, koji kao predstavnik jedne kulturne i socijalne ideje ima »postati temeljem jednoga državnog razvitka«. S obzirom na to da postojeći propisi zabranjuju udruživanje s nacionalnim ili vjerskim predznakom, Pilar predlaže da se HSS preimenuje u »Socijalno-seljačku stranku«. No odmah ističe da je po njegovu uvjerenju »vrlo [...] nepovoljno djelovallo na politički rad Stjepana Radića njegovo kolebanje između dvije osnovne ideje njegove politike; kolebanje između internacionalizma i nacionalizma ili konkretnije rečeno: između ideje zelene internacionale i hrvatskoga vodstva«. ¹⁶⁵ Evolutivni je razvitak tu dvojbu razriješio »u korist nacionalnog vodstva hrvatskoga naroda, što je dobilo svoju daljnju stvarnu posvetu u činjenici da su se danas uglavnom svi ostali staleži okupili oko hrvatskog seljaštva, dotično vodstva HSS, što je danas jedna gotova činjenica, s kojom valja računati«. ¹⁶⁶ Promjena imena treba i simbolički potvrditi okupljanje svih hrvatskih staleža oko HSS-a, koje bi okupljanje dovelo do toga da se »savršenom diobom rada postignu (sic!) maksimalni uspjeh za cijeli narodni kolektiv«. Time bi se ujedno otvorila mogućnost širenja stranke bez obzira na regionalne razlike, uključujući teritorij čitave države, »kraj čega bi idejno i politično vodstvo ostalo u dosadašnjim rukama«. ¹⁶⁷

Vjerojatno je u to vrijeme Pilar sastavio *Spomenicu u pitanju organizacije i obrane i otpora Hrvatsko[ga] Naroda u sadašnjoj njegovoj političkoj situaciji*. Taj je spis također nedatiran, ali je svakako nastao nakon sredine 1930., dok neke formulacije iz njega upućuju na to da bi i njega trebalo datirati u razdoblje nakon donošenja Oktroiranog ustava. *Spomenica* ima trideset strojopisnih stranica, a nekoliko fragmenata iz nje objavio je B. Jančiković. ¹⁶⁸ Riječ je o dokumentu koji se u svakom pogledu može smatrati komplementarnim Pilarovoj knjizi *Immer wieder Serbien*. No on ima i drugu vrijednost, koja je vjerojatno posljedica činjenice da je u jednome povjerljivom dokumentu kao što je to *Spomenica*, Pilar mogao otvorenije i jasnije izraziti ono što je u raspravi namijenjenoj javnosti smatrao oportunističkim prešutjeti ili opreznije formulirati. Ona sadrži i Pilarove svjetonazorske i društvene poglede, te na taj način pokazuje da je njegov interes za filozofska, religiozna, geopolitička, sociološka, etnografska i druga pitanja zapravo u cijelosti uvjetovan jednim jedinim ciljem: načinom kako uspješno ostvariti trajnu slobodu i samostalnost hrvatskog naroda.

U toj *Spomenici* Pilar se ponovno vraća i na problem *bizantinizma* i potrebe obračuna s njim. *Bizantinizam* je, ocjenjuje Pilar, »jedan zaokruženi sistem praktičke filozofije, koja opseže cijeli život, ne samo vjerski i privatni život, nego i javni, naročito politički život, dakle, rijetko opsežan, i zato jak, pak da osposobljuje pojedinca naročito za politički život, što je osnovkom svih velikih političkih uspjeha, koje su Srbi dosele znali postići«. ¹⁶⁹ Tomu se ne može suprotstaviti pukom negacijom ili

¹⁶⁵ OIP/BJ, Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 178-180.

¹⁶⁶ *Isto*, 180-181.

¹⁶⁷ *Isto*.

¹⁶⁸ *Isto*, 183-184.

¹⁶⁹ OIP/BJ, »Spomenica u pitanju organizacije i obrane i otpora Hrvatsko[ga] Naroda u sadašnjoj njegovoj političkoj situaciji«.

ignoriranjem problema. Za to je potreban aktivan nastup odnosno »prelaz iz negativizma u državotvorstvo«. Ističući da HSS (koji naziva »našom strankom«, iz čega se dade zaključiti kako se je formalno smatrao pripadnikom te u to vrijeme zabranjene stranke), ima u hrvatskome narodu takvu ulogu, da ne smije pristati na to da se politička vlast »trajno pripusti [prepusti, op. T. J.] političkim neprijateljima, i to jugoslavenskim smjerovima«, Pilar se zalaže za organizacijsku i ideološku obnovu stranke. Očito imajući pred očima rastući utjecaj stranačkih ideologa koji su, poput Rudolfa Hercega, promicali zaokružen sustav autohtone seljačke ideologije, i Pilar zagovara oblikovanje nečega »što je isto toliko jako i aktivno, a ujedno solidnije, kulturnije i savršenije od bizantinizma« odnosno oblikovanje ideologije kojom će se hrvatstvo, kao »jedan poseban i najodličniji nosioc staroslovenske kulture« suprotstaviti »ovoj novoj navali površno evropeizovanoga orijentalizma«. ¹⁷⁰ No *Spomenica* pokazuje i to, što Pilar zapravo smatra ključnim odrednicama tadašnjega, iznimno teškog položaja hrvatskog naroda. To su, u prvom redu: gubitak samopouzdanja i duhovna kriza, slabost političke odnosno stranačke organizacije, nedovoljna ideološka izgrađenost vodećih političkih ljudi, sklonost »negativizmu«, dijelom neprihvatljivo zastranjenje u internacionalističke koncepcije, kriza morala u obitelji, nedostatak narodne solidarnosti, prepuštanje nacionalnog bogatstva strancima, širenje marksističkih ideja u radništvu te manjkavosti staleške organizacije čitava naroda. Sustavan, uporan i promišljen rad na ispravljanju pogriješaka i odgoju naroda, u ne tako dalekoj će perspektivi, smatra Pilar, osigurati svijetlu budućnost hrvatskog naroda. ¹⁷¹

Kako se može zaključiti iz niza njegovih programatskih i ideoloških tekstova nastalih krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, Pilar je — iako objektivno u *autsajderskoj* poziciji — pokazivao intenzivnu želju da utječe na budućnost i sudbinu hrvatskoga naroda. On je došao do čvrstog uvjerenja da je jugoslavenstvu odzvonilo, i da se jugoslavenska država nalazi u predsmrtnoj fazi. Nije imao iluzija o tome da će ta faza trajati kratko: u jednome pismu iz 1932. spominje mogućnost da taj proces uzme i nekoliko desetljeća. Ali, smatrajući kako postojeće političke stranke nemaju dovoljno promišljen plan za postignuće slobode i neovisnosti, držao se pozvanim djelatno se uključiti u organiziranje hrvatskoga političkog života.

Njegov osobni angažman pritom nije ostao samo akademski. Zagovarajući aktivno uključenje Hrvata — u prvom redu HSS-a — u politički život i preuzimanje sva-ke poluge vlasti koju je moguće preuzeti, Pilar se u vrijeme kad je nastajala rasprava *Immer wieder Serbien*, kao predvodnik skupine intelektualaca u Kupincu susreo s Mačekom. O tome je sastavio »Zapisnik za spomen«, datiran 25. srpnja 1932., dan nakon tog sastanka. Iz tog se dokumenta jasno vidi da je bio nezadovoljan ustrojem i dometima HSS-a koji je, kao i druge stranke s »plemenskim« nazivima, tada bio još uvijek formalno zabranjen, i da se je u njegovu užem krugu raspravljalo »o reorganizaciji stranke, pod vidom promijenjenoga i proširenoga značaja stranke, naročito obzirom na današnje stanje i eventualnost potrebe preuzimanja vlasti«. ¹⁷²

¹⁷⁰ Isto.¹⁷¹ Isto.¹⁷² OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 174.

Sastav te skupine je, nažalost, nepoznat.¹⁷³ Iz činjenice da je skupinu u posjetu Mačeku predvodio upravo Pilar, i da je on — prema spomenutom zapisniku — predsjedniku zabranjenoga HSS-a izložio poglede i prijedloge te skupine, jasno se može zaključiti da je upravo Pilar bio njezina ključna osoba. U istome je razgovoru Pilar u ime te skupine ponudio Mačeku stručnu pomoć, naglašavajući kako će se njezini članovi podvrgnuti stranačkim potrebama i kako ta skupina svoje »korake poduzima iz patriotizma i osjeća potrebu rada u tom smjeru«.¹⁷⁴ Ovaj je »Zapisnik za spomen« prvi od zasad poznata dva gotovo posve pouzdana dokaza o postojanju neposrednih političkih kontakata između Pilara i Mačeka.¹⁷⁵

Tim prije valja uočiti da je on puno više od puke dnevničke bilješke ili podsjetnika za buduće analize odnosno memoarske zapise. Iz činjenice da ga potpisuju i Pilar i njegov drug ing. Lorković¹⁷⁶ jasno proizlazi da je njegova prava svrha u tome da postane *dvostrana isprava*, tj. da se dostavi i drugoj strani, sugovorniku u tim razgovorima, a ne samo potpisnicima. S velikim se stupnjem vjerojatnosti može pretpostaviti da je upravo Maček bio adresat tako sastavljenog i tako potpisanog »Zapisnika za spomen«, i da su sastavljanjem te *promemorije o razgovoru* njegovi sugovornici, predvođeni Pilarom, htjeli ne samo dokumentirati tijek razgovora, nego i položiti okvire buduće suradnje. Zbog toga se smije smatrati gotovo sigurnim da su sastavljači i potpisnici »Zapisnika« s iznimnim oprezom, pozornošću i preciznošću za bilježili kako vlastite, tako i Mačekove misli i ideje.

A Radićev nasljednik na čelu HSS-a u tom je razgovoru priznao da je njegova organizacija u gradovima i među radnicima slaba, te da su u stranačkoj politici prema radništvu i inteligenciji potrebne bitne promjene. Osobito je slaba organizacija u Zagrebu, te je Pilaru i drugovima ponudio da oni na sebe preuzmu zadaću njezine provedbe, što su oni prihvatili, uz ogradu da se to može postići tek u sklopu opće reorganizacije stranke.¹⁷⁷ Maček je smatrao kako se organizacija u gradovima mora »provesti po staleškom principu i prihvatio je mn[iljen]je Dr. [Pilara], da se tu treba stvoriti nešto, što će se približiti korporativnom sistemu«.¹⁷⁸ Također je priznao kako HSS ne raspolaže stručnjacima za financijska i gospodarska pitanja, nema čak ni

¹⁷³ B. Jančiković smatra da se iza oznake »Dr. J.« krije Tomo Jančiković, što je svakako moguće, ali ne i sigurno. (*Isto*, 174-176.)

¹⁷⁴ *Isto*, 174-175.

¹⁷⁵ Budući da su obojica bili odvjetnici sa sjedištem pisarnica u Zagrebu, gotovo je sigurno da su se na profesionalnom području susretali i češće.

¹⁷⁶ Najvjerojatnije se radilo o Radoslavu Lorkoviću (1902.—1945.).

¹⁷⁷ Iz ove se Mačekove ocjene stanja stranačke organizacije u Zagrebu smije zaključiti da HSS ni u godinama nakon proglašenja diktature nije uspio u Zagrebu vratiti pozicije koje je još za Radićeva života izgubio u korist frankovaca i federalista.

¹⁷⁸ OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 174-175. Zbog jasnoće je potrebno dometnuti kako bi bilo krivo spominjanje »korporativnog sistema« automatski povezivati s društvenim i političkim ustrojem fašističke Italije. Zamisao korporativne organizacije društva izvorno potječe iz katoličkoga društvenog nauka, a u nizu europskih zemalja ona je postala osobito popularna nakon enciklike »Quadragesimo anno«, koju je 1931. objavio papa Pio XI. Ta je zamisao i u Hrvatskoj izazvala iznimnu pozornost. Opš. Juraj ŠČETINEC, *Korporativno uređenje države s obzirom na novi austrijski ustav*. Vlastita naklada, Zagreb, 1935.

kvalitetnih novinara, a novčana sredstva kojima raspolaže vrlo su mršava, jer se stranka uglavnom financirala iz dragovoljnih doprinosa seljaka, koji danas zbog gospodarske krize u tome ne mogu sudjelovati, pa je »ovo vrelo sada posve presahnuo«. ¹⁷⁹

Drugim riječima, Maček je stanje vlastite stranke i narodnoga pokreta kojemu se nalazio na čelu, oslikao vrlo neveselim bojama. Može se zamisliti dojam koji je ovaj razgovor morao ostaviti na Pilara i njegove istomišljenike. Da je stranačka organizacija HSS-a prilično slaba, to su očito znali i bez razgovora s Mačekom. No u razgovoru s njime suočili su se sa nizom poraznih činjenica: HSS ne raspolaže intelektualno dorašlim i izobraženim suradnicima, a stranačka je blagajna potpuno prazna. Povrh svega, bilo je jasno da predsjednik stranke ni u srpnju 1932., deset mjeseci nakon ukidanja otvorene diktature, nema jasne predodžbe ni glede ciljeva, a još manje glede sredstava za njihovo ostvarenje. Unatoč tomu, Mačekovi su sugovornici »vodi« ponudili svoju intelektualnu i organizacijsku pomoć, a ovaj to — barem na riječima — nije otklonio.

Očito ne očekujući da će ne samo formalno, nego i stvarno ostati na marginama, Pilar nije dangubio, nego je odmah prionuo poslu. Sačuvan je koncept pisma, koje je on malo nakon tog susreta uputio Mačeku. Prema tom dokumentu kojemu nedostaje datum, Pilar u uvodnom dijelu konstatira kako složen splet vanjskopoličkih i unutarnjopolitičkih prilika može dovesti do toga da se Jugoslavija sruši kao kula od karata. Time bi se Hrvati vratili na pozicije iz 1918. godine, no tada su »počinili tako teške i sudbonosne pogreške, koje nam [sel] sada tako teško osvećuju«, a koje bi bilo strahovito pogubno ponoviti. ¹⁸⁰ Jedini adut kojim hrvatski narod raspolaže, nastavlja Pilar, jest HSS pod Mačekomim vodstvom. Međutim, tu stranku treba temeljito reorganizirati, budući da su sudbonosni događaji toliko blizu da se već mogu jasno nazrijeti. Taj pothvat, koji uključuje »organizaciju jednog centralnog organa« koji bi bio podređen osobno Mačeku, treba provesti što prije, jer se može dogoditi da se razvitak tako ubrza, pa bi se moglo raditi i o »neposrednom preuzimanju vlasti sa svim posljedicama i ogromnom odgovornošću hrvatskog naroda«. Reorganizacija uključuje i promjenu dosadašnjih pravila stranke, jer dosadašnja »pravila formulirana su previše izrazito kao pravila jedne staleške, klasne stranke, kod čega ideja narodnoga vodstva ne samo ne dolazi dostatno do izraza nego mora u praksi izrazito stradati«. ¹⁸¹

Jasno se, dakle, vidi kako Pilara — kao i ranije, u Radićevo doba — duboko prožima strah da bi vodstvo HSS-a, što se faktično pretvorilo u vodstvo čitava hrvatskog naroda, zbog svoje intelektualne i stručne slabosti, ali i zbog svojih ideoloških zabluda, moglo podrediti nacionalne težnje svojim klasnim i staleškim interesima, što bi — u svjetlu mogućega sasvim skorog sloma Jugoslavije — za Hrvate moglo re-

¹⁷⁹ OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 175-176.

¹⁸⁰ *Isto*, 176-177.

¹⁸¹ *Isto*, 177-178.

zultirati ne toliko željenim oslobođenjem, nego srljanjem u novu neželjenu državnu zajednicu, kao što se dogodilo 1918. godine.

Nije se Pilar zadržao samo na načelnom zalaganju za ideološku i organizacijsku reformu hrvatskoga seljačkog pokreta i zabranjenoga HSS-a, nego je taj cilj želio postići i izradom novih stranačkih pravila. U sačuvanom rukopisu pod naslovom *Nacrt Pravila Hrvatske seljačke stranke*, koji je dovršen sredinom rujna 1932., kao jednu od tri ključne svrhe postojanja i djelovanja stranke, on stipulira: »izvojevanje najboljih mogućih uvjeta za život i razvitak cijeloga Hrvatskoga naroda te njegove slobode, cjelokupnosti i neovisnosti«. ¹⁸² Kako bi se ta svrha ostvarila, potrebno je: izabrati »najpodesnije političke metode i najuspješniju taktiku«; prionuti okupljanju, organiziranju i podizanju »svih dijelova i svih staleža Hrvatskoga Naroda, ma gdje se oni u svijetu nalazili«; politički odgajati narod za postizanje stranačke svrhe; provoditi smišljenu socijalnu politiku i socijalnu organizaciju uz podjelu rada na svim područjima narodnog života; pristupiti provođenju »jedne dobro promišljene državno pravne politike, koja će udovoljiti državnim potrebama Hrvatskoga Naroda kao jednoga od najstarijih državnih naroda u Europi«; promicati kulturnu politiku koja će otkrivati, obnavljati i suvremenim prilikama prilagodavati elemente starohrvatske kulture; na gospodarskom planu težiti tomu da sva hrvatska bogatstva dođu u hrvatske ruke, kako bi hrvatski narod izašao iz teške gospodarske krize; te, na koncu, intenzivirati rad i inicijativu na svim područjima narodnoga života, a napose na ostvarenju naznačenih ciljeva. ¹⁸³

Očito je, dakle, da se i u doba otvorene i prikrivene diktature Pilarove ocjene i razmišljanja zadržavaju u okviru ciljeva i metoda koje je zacrtao gotovo dva desetljeća prije. Ni knjiga koju će uskoro objelodaniti u Berlinu, unatoč mjestimičnoj *političkoj mimikriji*, ne će izaći iz tih okvira.

V. Mjesto studije *Immer wieder Serbien* u Pilarovim političkim koncepcijama

Rasprava objavljena pod naslovom *Immer wieder Serbien* nesumnjivo je nastala nakon donošenja Oktroiranog ustava i pisana je, vrlo vjerojatno, tijekom 1932. godine. Usporedba njezina sadržaja i poruke koju je imala poslati europskoj javnosti, s dostupnim dokumentima o Pilarovim tadašnjim razmišljanjima i kontaktima s vodstvom zabranjenoga HSS-a, također potkrjepljuje pretpostavku da je rukopis dovršen pred sam kraj 1932. godine. Na košuljici rukopisa Pilarovom je rukom zabilježeno »Predano oko 20. V. 932.« ¹⁸⁴ pri čemu je jasno da je ta neodređena bilješka us-

¹⁸² OIP/BJ. U nacrtu Pravila Pilar govori o Hrvatskoj seljačkoj stranci, što znači da je odustao od ranijeg razmatranja mogućnosti da se stranka preimenuje u »Socijalno-seljačku stranku«. Iz toga bi se moglo zaključiti da je ta ranija inačica bila u prvom redu uvjetovana zabranom »plemenskog« imena.

¹⁸³ OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 184-185.

¹⁸⁴ OIP/BJ, rukopis *Jugoslawiens Schicksalstunde*. Na dostupnom je fragmentu izvornoga rukopisa, doduše, nedovoljno čitko napisano »1 / VIII 932 3h popodne«, ali se oznaka mjeseca može čitati i kao »III« (ožujak) ili čak, još manje vjerojatno, kao »III« (travanj). Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Pogovor« knjizi *Uvijek iznova Srbija*, Consilium, Zagreb, 1997., 139.

lijedila naknadno, ali se iz nje ne zna komu je približno tada »predano« (jer rukopis ne mora nužno biti odmah predan nakladniku).

No, u knjizi se raspravlja o Velebitskom ustanku, o Zagrebačkim punktacijama i o nizu drugih događaja koji su se zbili u jesen 1932. odnosno na prijelazu 1932./1933., što znači da je vjerojatnije kako je konačna verzija nastala krajem 1932. ili na samom početku 1933. godine. S priličnom se sigurnošću može kazati kako je najkasnije krajem siječnja te godine predana u tisak, jer u protivnome bi pisac vjerojatno uspio umetnuti podatak o događaju koji je nesumnjivo imao nezaobilaznu važnost — Mačekovo uhićenje i internacija.¹⁸⁵ Zanimljivo je — i možda na neki način povezano — da je upravo u to vrijeme, sredinom siječnja 1933. u Parizu dovršeno tiskanje Pribičevićeve knjige *La dictature du roi Alexandre (Diktatura kralja Aleksandra)*,¹⁸⁶ koja je u europskoj javnosti odjeknula kao bomba. Da je tiskanje Pilarove rasprave okončano u veljači 1933., nedvojbeno proizlazi iz činjenice da je prvi njezin poznati prikaz osvanuo na naslovnici dnevnika *Berliner Tageblatt* 1. ožujka 1933. godine.¹⁸⁷

Rasprava *Immer wieder Serbien* je očito plod Pilarova dugotrajnog studija političkih i gospodarskih prilika te pomnoga promišljanja načina za rješenje hrvatskog pitanja. No, sažetost njegova izlaganja, jezgrovitost misli, razmjerna oskudnost podataka te izbjegavanje opsežnog navođenja vrela i bibliografije, upućuju na to da je nastala u vrlo kratkome razdoblju i, vjerojatno, za vrlo konkretne svrhe.¹⁸⁸ U knjizi se Pilar, pored vrlo sažetog pregleda političkog razvitka Hrvata i Srba, donekle i Slovenaca, potanje bavi razdobljem poslije skupštinskog atentata, opisujući i analizirajući jugoslavenske unutarnjopolitičke prilike od lipnja 1928., preko proglašenja diktature i donošenja Oktroiranog ustava (1931.), do atentata na pravaškoga (frankovačkog) prvaka dr. Milu Budaka i Zagrebačkih punktacija (1932.), sve promatrano u kontekstu europskih previranja, napose u svjetlu agresivne ekspanzionističke politike fašističke Italije.

I kad se ne bi uzela u obzir notorna činjenica da je u privatnoj korespondenciji i tajnim raščlambama pisac uvijek određeniji, otvoreniji i odlučniji nego u spisu objavljenom u obliku knjige, već i najpovršnija analiza pokazuje da spomenuti Pilaro-

¹⁸⁵ Maček je, povodom Zagrebačkih punktacija, uhićen 31. siječnja 1933. te odveden u Čajniče, gdje je ostao do 11. ožujka te godine. Potom je odveden u Beograd, gdje je 24. travnja 1933. pred Državnim sudom za zaštitu države protiv njega započela glavna rasprava, na kraju koje je 29. travnja osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od tri godine. (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 518-520.) Pilar je, pak, bio među onim Mačekovim braniteljima koji se na početku glavne rasprave i pojavio u Beogradu u postupku pred Državnim sudom za zaštitu države. (*Sudjenje Dr. Vlatka Mačka*, s. I. & s. a., 2-3.)

¹⁸⁶ Tako proizlazi iz pisma A. Košutića R. W. Seton-Watsonu, datiranog u Beču, 10. siječnja 1933. (R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija 1906—1941*. knjiga II: 1918—1941. Sveučilište u Zagrebu — Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija, Zagreb — London, 1976., 259-261.)

¹⁸⁷ Josef RÄUSCHER, »Südslawien' ohne Südslawen?«, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, Berlin, 62/1933, Nr. 1 (1. März), 1-2.

¹⁸⁸ Mira Kolar primjećuje kako je Pilarova analiza gospodarskih prilika u Hrvatskoj i u Jugoslaviji bila iznimno oštroumna, i kako je njezina autora odlikovala i hrabrost, potrebna da se politička i državna kriza identificira kao jedan od uzroka teškoga gospodarskoga stanja. No ona je bila vrlo sažeta, svedena na svega dvije stranice. (M. KOLAR, »Dr. Ivo Pilar i gospodarstvo«, *GP*, I/2001., 76-78.)

vi dokumenti, pisma i spomenice predstavljaju jednu cjelinu s raspravom koja je objavljena pod naslovom *Immer wieder Serbien*. Svi ti sačuvani izvori svjedoče da postoji kontinuitet između Pilarovih političkih razmišljanja i aktivnosti tijekom Prvoga svjetskog rata i njegovih analiza i pokušaja djelovanja u vrijeme postojanja jugoslavenske države. U pravu je, dakle, akademik Jelčić kad ocjenjuje da se ova njegova knjiga »može smatrati nastavkom *Južnoslavenskog pitanja*«. ¹⁸⁹

U novim je prilikama, početkom tridesetih godina XX. stoljeća, Pilar bio silno zaokupljen činjenicom da se Jugoslavija nalazi u teškoj i neprebrodivoj državnoj krizi, a da hrvatskomu narodu nedostaje intelektualno snažna, ideološki izgrađena i organizacijski jaka te stabilna stranačka struktura, koja bi u očekivanome predstojećem raspletu mogla preuzeti vlast i dovesti do osamostaljenja i slobode Hrvatske. Budući da je i po naravi bio zagovornik tihoga i sustavnog rada na ostvarenju svojih i nacionalnih ciljeva, nesklon negativističkoj apstinenciji i još neskloniji revolucionarnim metodama — za uspjeh kojih, uostalom, u tom trenutku očito nisu ni postojali uvjeti — Pilar je najbolji instrument za oslobođenje Hrvatske vidio u strukturama bivšega HSS-a. ¹⁹⁰

To je uvjerenje pojačavala i činjenica da je nakon proglašenja diktature naglašena tendencija da se članstvo prikloni HSS-u postojala i među intelektualno snažnim krugovima bivšega HFSS-a, ¹⁹¹ s kojima se Pilar počeo sve intenzivnije susretati i razmjenjivati mišljenje. ¹⁹² U njegovim se razmatranjima i kombinacijama ustaška organizacija u to doba nije mogla nametnuti kao alternativa, ne samo radi toga što je još uvijek bila nedovoljno poznata i jaka, nego i radi toga što se još uvijek nije distancirala od »hrvatskoga narodnog vodstva« oko Mačeka, čije je domovinsko prvenstvo i dalje priznavala. No i bez toga bi ona Pilaru — koji njezino postojanje i njezine aktivnosti itekako registrira — bila neprihvatljiva, jer je Pilarovu karakteru nedostajala revolucionarna crta, i jer je on držao kako se trijeznom raščlambom svih relevantnih čimbenika neminovno mora doći do zaključka da se *hrvatsko pitanje* na zadovoljavajući način može riješiti samo evolutivnim putem.

To su razlozi koji su učvrstili njegovo stajalište da je samo HSS, uz uvjet da prione nužnim ideološkim i organizacijsko-stranačkim prilagodabama i preinakama, prava poluga za ostvarenje hrvatske države odnosno, u prijelaznoj fazi, za amortiziranje radikalizma, dolazio on s nacionalističke ili s komunističke strane.

Ova ga potonja početkom tridesetih godina počinje sve više zabrinjavati. Naime, u vrijeme nastanka Pilarove knjige, Komunistička partija Jugoslavije — Sekcija Ko-

¹⁸⁹ Dubravko JELČIĆ, »Umjesto vijenca Ivi Pilaru«, u: I. PILAR, *Politički zemljopis*, 61.

¹⁹⁰ Teško je reći je li Pilarov znatan interes za francuskoga filozofa Georgesa Sorela posljedica ne samo njegove intelektualne znatiželje i zanimanja za fenomen boljševizma i fašizma koji je tada privlačio i najveće europske duhove, ili je on možda bio skopčan s razmatranjem mogućnosti da se hrvatsko pitanje riješi nasilnim, revolucionarnim putem.

¹⁹¹ Usp. Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, Stjepan Matković, prir., Državni arhiv u Zagrebu — Dom i svijet — Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002., 229-267.

¹⁹² Opisujući različite kombinacije koje su se u doba diktature pojavljivale u svezi s formiranjem zagrebačkoga gradskog zastupstva te s mogućim pregovorima s dvorom, Peršić spominje sastanke u zagrebačkoj kavani Astoria, kojima se počelo pridruživati »i više novih« osoba. Pilar, koga spominje na tome mjestu, vrlo je vjerojatno upravo Ivo Pilar. (I. PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 253.)

munističke internacionale (KPJ) bila je razmjerno slaba, a mjere režima protiv nje bile su drastične.¹⁹³ No, svjetska gospodarska kriza, brutalan jugoslavenski režim i opstanak odnosno jačanje Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika u Staljinovo doba, objektivno su pogodovali popularizaciji marksističkog nauka. Unatoč organizacijskim slabostima same KPJ, u vrijeme kad je gospodarska kriza snažno zahvatila i Jugoslaviju, diljem države su se 1931./32. množili seljački i radnički nemiri, štrajkovi i demonstracije sveučilištaraca.¹⁹⁴ Dolazilo je čak do pobuna u vojsci, među kojima je najpoznatija bila ona u mariborskom garnizonu.¹⁹⁵ To su bili simptomi koje jedan oštroumnii analitičar nije mogao previdjeti. Zbog toga je Pilar, uza sve slabosti organiziranoga komunističkog pokreta, ipak procjenjivao kako bi se od raspada Jugoslavije u sadašnjem trenutku u prvom redu okoristila ili fašistička Italija, ili Sovjetski Savez odnosno svjetski komunistički pokret.

Poučen proplamsajima boljševičkih revolucija na kraju Prvoga svjetskog rata i snažnim Mussolinijevim uspjehom u Italiji, on je nesumnjivo ocjenjivao da svjetska gospodarska kriza pogoduje jačanju totalitarnih pokreta koji svojim demagoškim kriticama zadobivaju simpatije širokih slojeva. Povrh toga, on je vrlo rano uočio ono što će protumačekovske grupacije i mnogi utjecajni katolički, crkveni i svjetovni krugovi shvatiti tek kasnije, tj. da je radićevska seljačka ideologija natrunjena elementima koji omogućuju lako infiltriranje komunističkih aktivista u vodeća stranačka tijela. U spomenutome rukopisu, datiranom »na Novu godinu 1932.«, Pilar je ocijenio kako se marksistička ideologija ne može uskladiti s »funkcijom nacionalnog vodstva« i s teškom situacijom u kojoj se hrvatski narod nalazi. Radić, nažalost, prema Pilarovu sudu, »nije se znao očuvati od pogreške, da je socijalni svoj stranački sadržaj koncipirao daleko previše pod utjecajem Marksizma«. On, Radić, nije shvatio ni to da je boljševizam neprijatelj seljaštva. Recidivi njegovih veza sa Sovjetima i Seljačkom internacionalom postoje i danas, pa je sasvim vjerojatno da će boljševici pokušati iskoristiti svaki vanjskopolitički ili unutarnjopolitički zapletaj: »Kad bi se naš narod dao zavesti svojim dubokim nezadovoljstvom sa današnjim prilikama, da se uputi u jednu avanturu boljševičke prirode, tada bi[h] to držao najvećom nesrećom.«¹⁹⁶

Zato je zadaća narodnoga vodstva da se »počupa sve mladice i pupove koji su ostali iz onog vremena kad je Stjepan Radić iz Moskve slao poslanice hrvatskome narodu.«¹⁹⁷ No Pilar je smatrao kako bi moguća boljševička pobuna bila uvod u nešto podjednako opasno: »Ne samo da za slučaj takvog razvitka imade Italija mandat

¹⁹³ Početkom 1932. KPJ je, prema komunističkim podacima, imala oko 500 članova, a tijekom godine se broj »dvostručio« (sic!), pa je 1933. porastao na 1400. (Ivan JELIĆ, *Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske 1937.*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1987., 23.). Prema Tuđmanu, KPJ je u listopadu 1933. imala i više članova: između 1600 i 1700. (Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.—1941.*, Knjiga druga: 1929.—1931., Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993., 116.)

¹⁹⁴ F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II., 110-112.

¹⁹⁵ Toj je pobuni znatnu pozornost u svojim izvješćima posvetilo i britansko poslanstvo u Beogradu. Usp. Ž. AVRAMOVSKI, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II., 80, 110-111, 130-131.

¹⁹⁶ OIP/BJ. Usp. B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar i vodstvo privremeno zabranjene Hrvatske seljačke stranke«, 186-187.

¹⁹⁷ *Isto*, 187.

za vojnu akciju protiv takovih tendencija na našem teritoriju, nego bi naši narodni neprijatelji to upotrijebili za križarski val [rat?] i bukvalno istrebljivanje Hrvata.¹⁹⁸

Hrvate se, naime, kao što je spomenuto, osobito nakon Radićeva boravka u Moskvi 1924., redovito optuživalo za simpatije prema komunizmu, što je predstavljalo težak uteg na svim pokušajima hrvatskih političara da na Zapadu pridobiju simpatije. Na toj je psihološkoj podlozi bila posve opravdana bojazan da bi Zapad — po već tradicionalnom obrascu, primijenjenom i 1915. u tajnome Londonskom ugovoru — mogao privlačiti Italiju (istodobno je odbijajući od približavanja Njemačkoj u kojoj je Hitler na pragu preuzimanja vlasti), na način da joj dade mandat za pacifikaciju istočne obale Jadrana, a onda i za (ograničeno) teritorijalno širenje u tom smjeru.

Dok se nad Hrvatskom nadvija takva prijetnja, jedina politička snaga koja raspolaze kakvom-takvom organizacijom, Mačekov HSS, jedva je preživio razdoblje otvorene diktature te se — po priznanju samoga predsjednika stranke iz srpnja 1932. — nalazi na rubu rasula. U isto vrijeme, hrvatska se misao (a još manje hrvatska politička organizacija) nije učvrstila u BiH, pa je vrlo izvjesno da bi veliki dio te pokrajine mogao potpasti pod Veliku Srbiju. Bosanskohercegovački problem je, naime, trajno u žarištu Pilarova zanimanja. U pismu »Edhem-efendiji« Mulabdiću,¹⁹⁹ 3. ožujka 1932., on jadicuje: »Mene mnogo muči spoznaja, da hrvatska politika nikada nije riješila potpuno bosansko-hercegovačko pitanje u okviru hrvatske politike. Po mom shvaćanju, to nije riješio ni Starčević ni Radić, i ja držim da je to jedan od glavnih uzroka naših neuspjeha. Naša politika nikad nije imala jasno i bistro proradjeni realni program glede Bosne i Hercegovine koje su po mome jezgra hrvatsko-srpskih odnosa.«²⁰⁰ Istodobno Pilar izražava uvjerenje da je ključ rješenja u samim žiteljima BiH, u prvom redu u tamošnjim muslimanima. Radi toga poziva Mulabdića da potakne i animira muslimane koji »hrvatski osjećaju ili sa hrvatskom mišlju simpatiziraju«, na izradu detaljnog programa koji bi doveo do rješenja bosanskohercegovačkog problema u korist Hrvatske.²⁰¹

Pilar, dakle, hoće Hrvatsku koja obuhvaća i BiH. No, ako se želi postići trajno rješenje tog problema »u hrvatskom smislu«, on — kako se vidi iz pisma Mulabdiću — drži da tom pothvatu treba prionuti postupno, »u tri etape.«²⁰² Te su »tri etape« za-

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Budući da u prvoj rečenici pisma »Edhem-efendiji« Pilar spominje njihovu suradnju u Klubu hrvatskih književnika u Sarajevu, može se jasno zaključiti kako je »Edhem-efendija« zapravo hrvatski književnik Edhem Mulabdić (1862.—1954.), koji je nekoliko desetljeća bio među najuglednijim muslimanskim kulturnim radnicima u BiH, poznat po svojoj hrvatskoj orijentaciji. Godine 1929. izabran je za predsjednika *Muslimanskoga kulturnog društva Narodna uzdanica*, te će na toj dužnosti ostati do kraja Drugoga svjetskog rata. Nakon rata je u političkom procesu osuđen na pet godina zatvora i trajni gubitak građanskih prava. Opš. Alija NAMETAK, »Edhem Mulabdić«, *Sarajevske uspomene*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1997., 67-85; Zlatko HASANBEGOVIĆ, *Muslimani u Zagrebu 1878.—1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu — Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007., 93-94 i d.

²⁰⁰ OIP/BJ. Pismo Edhem-efendiji od 3. ožujka 1932., 1. Pismo je gotovo u cijelosti objavio B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, *GP*, 1/2001., 257-258.

²⁰¹ OIP/BJ. Pismo Edhem-efendiji od 3. ožujka 1932., 1-2.

²⁰² Isto, 2-3.

pravo shematski prikazane i na naslovnici knjige *Immer wieder Serbien*, gdje BiH s Dalmacijom čini jedan od dijelova razbijene jugoslavenske države, dok je drugi dio Hrvatska i Slavonija koje se protežu i na Sloveniju i Vojvodinu, a treći dio čini Srbija iz doba prije 1. prosinca 1918. godine.

U prvoj »etapi«, objašnjava Pilar Mulabdiću, BiH treba uspostaviti kao jedinstveno upravno područje (jer je sada razbijena na banovine), koje ima pravo na autonomiju. U drugoj »etapi« bi se ujedinile Dalmacija i BiH, što je u prometnome i gospodarskom smislu potpuno opravdano, a istodobno se time postiže (hrvatska, katoličko-muslimanska) »dvotrećinska većina« i u Dalmaciji i u BiH. Ta je etapa ujedno u funkciji spašavanja Dalmacije od talijanskoga imperijalizma, jer Dalmaciju »u njezinom uskom okviru nije moguće očuvati od talijanskih utjecaja na drugi način, nego da ju se što uže poveže sa njezinim prirodnim zaledjem, koje seže do Drine«. Tek u trećoj »etapi« dolazi do »sjedinenja ovoga povećanoga područja sa Hrvatskom i Slavonijom«, čime se ujedno ostvaruje prirodna veza sa Srednjom Europom. Prema Pilarovu uvjerenju, »samo ovakav program može zapriječiti onu nesreću, koja se sprema i Bošnjacima i nama; a to je konačna dioba Bosne i Hercegovine. Ja ovu diobu smatram i nenaravnom i štetnom, ali ona dobiva i ovdje sve više pristaša, uglavnom zato, što nema nikakva drugoga pametna programa i plana...«. ²⁰³ Ostvarenje spomenutoga *troetapnog* plana ne će biti ni lako ni brzo: »Mi smo provedenju toga programa već bili bliže nego danas, ali je naša vlastita krivnja, da smo danas dalje, nego smo bili prije 15 godina. Ja računam za svaku etapu po par decenija rada i borbe. Možda je dakle i praktički suvišno iznositi odmah sve tri etape, pak bi bilo bolje izaći samo sa prvom. Ali ja držim, da oni koji počinju stvar, moraju bezuvjetno imati pregled preko čitavoga razvitka.« ²⁰⁴

Taj Pilarov *troetapni* plan dade se zapravo posve jasno iščitati i iz njegovih ranijih geopolitičkih razmatranja: slažući se s mišljenjem grofa Ludwiga Crennvillea, objavljenog u *Österreichische Rundschau* 1908., Pilar i 1918. ponavlja: »Dalmacija i Hercegbosna upućene su prirodno i neodoljivo jedna na drugu i to još više Dalmacija na Bosnu nego Bosna na Dalmaciju. Izolirana od Bosne mora Dalmacija nužno potpasti pod prekomorski upliv. One dakle sačinjavaju jednu gospodarsko- i prometno političku cjelinu.« ²⁰⁵

To dosljedno i uporno ustrajanje u istim načelima proizlazi iz onoga što je Pilar zvao diktatom geopolitičkog položaja: nepokoravanje tom diktatu vodi izravno u poraz ili, u hrvatskome slučaju, u katastrofu.

U kolovozu 1932. Pilar je boravio u BiH i razgovarao s nizom tamošnjih političara i javnih radnika. Maček i Trumbić su bili obaviješteni o tom njegovu putovanju. Raspoloživi podatci ne daju podlogu za pouzdan zaključak je li Pilar putovao u dogovoru s njima, ²⁰⁶ iako je posve očito da je njegovo putovanje imalo političku svr-

²⁰³ Isto, 3.

²⁰⁴ Isto, 4.

²⁰⁵ I. PILAR, *Politički zemljopis*, 27.

²⁰⁶ U tom kontekstu nije nezanimljivo spomenuti da je kopiju pisma Mulabdiću Pilar dostavio i Trumbiću, te je sačuvano u Trumbićevoj ostavštini. Zahvaljujem dr. sc. Z. Hasanbegoviću koji me upozorio na taj podatak.

hu. Kako proizlazi iz Trumbićevih bilježaka, Pilar ga je nakon susreta s Mehmedom Spahom izvijestio o razlikama koje u pogledu zamisli o podjeli BiH postoje među sarajevskim Hrvatima. Prema Pilaru, vodstvo (tada također zabranjene) Jugoslavenske muslimanske organizacije traži »bezuvjetno da se povrati integritet Bosne-Hercegovine«, a ako bi se Jugoslavija raspala, »oni bi (muslimani odnosno JMO, op. T. J.) bili za to da Bosna-Hercegovina pripadne Hrvatskoj, ali i u tom slučaju tražili bi da [...] integralna dobije autonomiju«. Pilar je uočio i to da postoji suparništvo između Mačekova bliskog suradnika Jurja Šuteja i dr. Nikole Mandića, poznatoga hrvatskog političara iz austrougarskog doba i kasnijeg predsjednika vlade Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Oko Mandića se okupljaju Hrvati koji su u oporbi HSS-u, a jedan od razloga raslojavanja je i to, što je »Šutej za cijepanje Bosne, Mandić za integritet, jer da cijepanje znači guranje Muslimana k Beogradu.«²⁰⁷

A kao što spomenuto Pilarovo pismo Mulabdiću govori o njegovu nastojanju da aktivno utječe na rješenje hrvatskog pitanja i da za to pridobije hrvatski orijentirane muslimane, i Pilarov dnevnik s puta po Bosni u kolovozu 1932. jasno pokazuje kako je on uvjeren da budućnost neminovno donosi raspad Jugoslavije.²⁰⁸ Teme o kojima sa sugovornicima i prijateljima razgovara, potvrđuju da je čvrsto uvjeren u mogućnost i potrebu uspostave samostalne Hrvatske, ali strahuje za sudbinu BiH i za dugotrajni opstanak i prosperitet hrvatske države, ako bi ona uslijed nepromišljene politike izgubila BiH. Radi toga, dok se intenzivno bavi izradom novoga programa HSS-a, s pomnjom i zabrinutošću bilježi tvrdnje svojih bosanskih sugovornika o autonomističkom raspoloženju većine muslimana, pa čak i o tome da su u Bosni »katolici nešto odjelito i nije sigurno da bi pristali na potpuno prisajedinjenje...«²⁰⁹

Takve su procjene upućenih sugovornika o nestabilnim prilikama i nejasnu raspoloženju bosanskohercegovačkih muslimana, pa čak i katolika, bez ikakve dvojbe morale jačati Pilarovo uvjerenje da je postupan, evolutivni put — uz pretpostavku da se s hrvatske strane nastavi promišljen i uporan rad — u konačnici bolji i izgledniji od trenutnog raskida s Jugoslavijom, koji bi Hrvatsku bacio u talijanske, mađarske i srpske ralje. A cilj je Pilar odredio u spomenutom *Nacrtu Pravila Hrvatske seljačke stranke*, od 15. rujna 1932., svega nekoliko mjeseci prije nego što je berlinski nakladnik dobio konačnu verziju rukopisa knjige, radikalno preinačujući izvorni radićevski program i ističući kako je ključna svrha stranke: »*izvojevanje najboljih mogućih uvjeta za život i razvitak cijeloga Hrvatskoga naroda te njegove slobode, cjelokupnosti i neovisnosti*« (istaknuo T. J.).

Sve te misli će, u manje ili više otvorenu obliku, doći do izražaja u knjizi *Immer wieder Serbien*. Ona je, zapravo, formalna argumentacija za ostvarenje prve od tri »etape« koje je Pilar jasno i otvoreno formulirao u pismu Mulabdiću. Kao što je tamo isticao da hrvatski (i bosanskohercegovački) zahtjev za ostvarenjem prve etape treba braniti »stvarnim i ekonomsko i prometno političkim obrazloženjima«, jer se nji-

²⁰⁷ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština Ante Trumbića, Osobne bilješke, 4. IX. 1932. I za ovaj podatak zahvalnost dugujem dr. sc. Hasanbegoviću.

²⁰⁸ Makar u bilješci o razgovoru s jednim sugovornikom piše kako taj »vjeruje da će se naša država održati«. (B. JANČIKOVIĆ, »Ivo Pilar u svjetlu nepoznatih dokumenata«, *GP*, 1/2001., 260.)

²⁰⁹ *Isto*, 260-262.

ma daje »jaku i neoborivu podlogu našim nacionalno političkim ciljevima, koji se sa ovoga gledišta [...] ne bi mogli uspješno pobijati ni trajno osujetiti«, a onaj koji bi to učinio, »podnio bi isti odium kao i nekad Austro Ugarska, da ne da ovim zemljama kročiti putem ekonomskoga i kulturnoga napretka, a to po mome mnijenju neće moći podn[il]jeti niti sadašnji vlastodršci«,²¹⁰ tako se i u *Immer wieder Serbien* Pilar oslanja na gospodarske i prometne razloge. Istodobno, on — svjestan toga, da nije racionalno odmah izložiti čitav svoj plan, ali i toga, »da oni koji počinju stvar, moraju bezuvjetno imati pregled preko čitavoga razvitka« — u knjizi zagovara ujedinjenje BiH i Dalmacije, a naizgled tek ovlaš govori o mogućnosti neovisne hrvatske države. Glavnu zadaću u tome teškom i dugotrajnom poslu ima hrvatska politika.²¹¹

No u svezi s ovom Pilarovom knjigom postoji još jedna zanimljivost koja je dosad, izgleda, ostala neprimijećena. Naime, u raspravi koja se pojavljuje na njemačkome jeziku i na njemačkom tržištu upravo u vrijeme kad nacionalsocijalisti dolaze na vlast, Pilar napadno izbjegava govoriti u ulozi Njemačke u europskom preslagivanju i u rješenju *hrvatskoga pitanja*.

O razlozima takvoga njegova postupka može se samo nagađati. Ali zato je pose- jasno kako Pilar ocjenjuje unutarnjopolitički razvitak Jugoslavije.

Iz pozornosti koju je u knjizi *Immer wieder Serbien* posvetio Zagrebačkim punktacijama od 7. studenoga 1932., nema nikakve dvojbe da je on taj dokument smatrao iznimno važnim događajem. Njihov nastanak i sastav odnosno nacionalna i politička struktura njihovih potpisnika govorili su da nastupa novo razdoblje u političkome životu, a istodobno, državnopravni zahtjevi Punktacija su se u znatnoj mjeri podudarali s njegovim pogledima. I one su, kao i on, polazile od toga da je Hrvatskoj i drugim zemljama u sastavu Jugoslavije 1918. nametnuta srbijanska hegemonija, koja je uništila sve pozitivne vrijednosti. Zbog toga je potreban povratak na stanje koje je prethodilo 1. prosincu 1918., te preuređenje države na način da ona postane »asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova«. Tekst Punktacija koji je sastavio Trumbić, dopuštao je različite interpretacije, zbog čega su ga mogli prihvatiti ne samo predstavnici umjerenijih, federalističkih struja u hrvatskome političkom životu, nego i dio hrvatskih separatista te predstavnici SDS-a. Te nejasnoće i nedorečenosti teksta su i u idućem razdoblju rezultirale različitim komentarima i zaključcima, ali je on i u najopreznijem tumačenju morao biti shvaćen kao legitimacija hrvatskoga zahtjeva za federativnim preuređenjem države.²¹² Činjenica da su Punktacije potpisali i predstavnici Srba »prečana« odnosno dojučerašnji jugoslaven-ski integralisti, pothranjivala je Pilarovu (i ne samo Pilarovu) ocjenu da je proces njihova otrježnjenja i udaljavanja od Beograda nezaustavljiv: to je ono što on u knjizi

²¹⁰ OIP/BJ. Pismo Edhem-efendiji od 3. ožujka 1932., 3.

²¹¹ Zbog toga se ne bih složio s mišljenjem da je Pilar »oprezan do oportunitizma«, a još manje da ostvarenje svojih geopolitičkih nacrtu očekuje od nekoga inozemnog čimbenika. (Usp. P. VUČIĆ, »Proslav«, u: I. PILAR, *Politički zemljopis*, XVI-XVII.)

²¹² O Zagrebačkim punktacijama opš. Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Prosveta, Beograd, 1969., 208-212; Lj. BOBAN, *Maček i politika HSS*, I., 87-97 i d. Tekst Punktacija na str. 140.

registrira kao posve novu kvalitetu, koja će — prema njegovu očekivanju što se nažalost nije pokazalo utemeljenim — presudno odrediti sudbinu Jugoslavije.

A zasigurno su buđenje političkog života u Jugoslaviji i sve snažnija svijest o dramatičnim razmjerima državne krize pridonijeli tomu da je Pilarova knjiga već 1. ožujka 1933. prikazana na prvoj stranici jutarnjeg izdanja poznatoga berlinskog dnevnika *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*.²¹³ Drugo je pitanje, je li samo to ili su i drugi razlozi doveli do toga da se prikaz jedne knjige — posve neuobičajeno — objavi na udarnome mjestu, ondje gdje se obično objavljuje politički komentar. Naime, na istoj toj prvoj stranici berlinskoga dnevnika pod naslovom »Nova uredba iz nužde« objavljn je tekst i kraći komentar »Uredbe o zaštiti naroda i države«, koju su 28. veljače 1933. potpisali predsjednik Reicha Paul von Hindenburg i članovi nove vlade na čelu s kancelarom Adolfom Hitlerom. Ta je uredba bila motivirana u prvom redu borbom protiv komunista, a zapravo je bitno utjecala na koncentraciju vlasti u Hitlerovim (nacionalsocijalističkim) rukama. Na drugoj je, pak, stranici, objavljen tekst pod naslovom »Mala Antanta i manjine«. U njemu se komentira najava čehoslovačkoga ministra vanjskih poslova Eduarda Beneša da će uskoro održati veliki govor kojim će objasniti važnost i značenje Pakta o organizaciji Male Antante.²¹⁴ Osim što je jasno da Pakt ima dodatno ojačati antirevizionističku orijentaciju Male Antante i privući Poljsku, pravom veta koje njime uzajamno dobivaju države članice (dakle, uz Čehoslovačku i Jugoslavija i Rumunjska), njime se bitno utječe na politički i ustavnopravni položaj manjina u Čehoslovačkoj, kojima će prava — napose mogućnosti utjecaja na vanjsku politiku — u budućnosti biti još i manja. To posebno valja imati na umu u svjetlu činjenice da bez suglasnosti političkih stranaka sudetskih Nijemaca čehoslovačka vlada ne će moći postići tropetinsku većinu potrebnu za potvrđivanje Pakta.²¹⁵

²¹³ List je pokrenut 1872., a njegovo su izlaženje nacionalsocijalističke vlasti obustavile 31. siječnja 1939. Slovio je za liberalno glasilo, kritično prema Hitleru i nacionalsocijalistima, te je uz *Frankfurter Zeitung* smatran najvažnijim njemačkim liberalnim dnevnikom. Svega dva dana nakon objavljivanja prikaza Pilarove knjige, zbog toga kritičnog pristupa i zbog njegova židovskog podrijetla, nakladnik Hans Lachman-Mosse smijenio je glavnog urednika Theodora Wolffa, koji je zrakoplovom napustio Njemačku. U to se vrijeme list prodavao i u Njemačkoj i u inozemstvu, u solidnoj nakladi koja je oscilirala između 130 i 240 tisuća primjeraka dnevno. Iako su nacionalsocijalističke vlasti brzo preuzele potpuni nadzor nad listom, ministar propagande dr. Josef Goebbels donio je u rujnu 1933. odluku kojom se *Berliner Tageblatt* iznimno oslobada obveze poštivati obvezujuće smjernice državne propagande. Makar je ta odluka motivirana težnjom vlasti da stvori sliku o slobodi tiska u Hitlerovoj Njemačkoj, ona je ujedno posredno priznanje ugleda berlinskog dnevnika. (Opš. Gotthard SCHWARZ, *Theodor Wolff und das »Berliner Tageblatt«. Eine liberale Stimme in der deutschen Politik 1906—1933*, Tübinger Studien zur Geschichte und Politik, Bd. 25, Mohr, Tübingen, 1968.)

²¹⁴ Mala Antanta je savez stvoren na francuski poticaj, s ciljem očuvanja stanja uspostavljenoga u Srednjoj Europi nakon Prvoga svjetskog rata. Taj je savez utemeljen u St. Germainskim i Trianonskim mirovnim ugovorima, a formaliziran ugovorima između Čehoslovačke i Kraljevstva SHS (14. kolovoza 1920.), Rumunjske i Čehoslovačke (23. travnja 1921.) i Rumunjske i Kraljevstva SHS (7. lipnja 1921.). Ti su bilateralni ugovori objedinjeni i potpisani u Beogradu 21. svibnja 1929. godine. Mala Antanta učvršćena je Paktom o organizaciji od 16. veljače 1933., kojim je, između ostaloga, uspostavljeno Stalno vijeće (»Stalni savjet«) sastavljeno od ministara vanjskih poslova. Time je Mala Antanta ujedno postala međunarodna organizacija u koju je bio moguć pristup i drugih članica. Iako je smatrana jednim od stupova međunarodnog poretka i važnom zaprekom svim revizionističkim nastojanjima u Europi, Mala Antanta je kao politički čimbenik faktično prestala postojati raspadom Čehoslovačke 1939. godine.

Moglo bi se, dakle, pretpostaviti da prikaz *Lichtträgerove* knjige koja govori o trošnosti Jugoslavije i nije posve slučajno objavljen uz taj skoro otvoreni poziv nje-mačkoj manjini u Čehoslovačkoj da se ne složi olako s ratifikacijom Pakta o organi-zaciji Male Antante.

Pisac toga prikaza bio je poznati njemački novinar i publicist dr. Josef Räu-scher.²¹⁶ On je u rujnu 1924. i sâm posjetio Kraljevinu SHS, te je u ožujku 1925. na berlinskom radiju održao predavanje pod naslovom »Jugoslawien, Land und Leute« (»Jugoslavija, zemlja i ljudi«).²¹⁷ Budući da je prilike u toj državi pratio s posebnom pozornošću, Räu-scher se osvrnuo — kako ovdje i sâm navodi — i na Pribičevićevu knjigu. Svoj prikaz Pilarove rasprave on započinje pohvalom kako »znalcu« (»Ken-ner«) koji se krije iza pseudonima *Florian Lichtträger*, tako i piscu predgovora, Thim-meu. Prema Räu-scherovu mišljenju, jugoslavenska država je krajem Prvoga svjetsko-ga rata predstavljala slobodan izbor njezinih naroda, iako je u nekim aspektima, na-pose u pogledu granica, posljedica mirovnoga diktata. No nakon malo više od de-set godina postojanja, ta je država pokazala i drugo lice. Na vlasti je diktatorski re-žim, a oni hrvatski političari koji su svojedobno zagovarali priključenje (»Anschluss«) Zagreba Beogradu, pa to čak i »svečano proglasili«, kao što je Trumbić, danas su in-ternirani.²¹⁸

Räu-scher ocjenjuje da *Lichtträgerovu* knjigu treba staviti uz bok Pribičevićevoj. Ona je pisana s hrvatskih pozicija i — kao što je uobičajeno za Hrvate, te *Alžašane Slavenstva* (»Elsässer des Slawentums«) — opterećena je tjeskobom, poviješću i zemljopisom. Ona zagovara preuređenje Jugoslavije u federativnom smislu: ne po-riče apsolutno opravdanost njezina postojanja, ali osporava da su Srbi i Hrvati jed-na nacija (»eine Nation«), iako bi, smatra Räu-scher, filološka argumentacija u koju *Lichtträger* uopće ne ulazi, prije govorila nešto drugo. Odmak od Beograda uvjeto-van je kod Hrvata, tog »plemena« (»Stamm«) koje se je 1918. iskreno odlučilo za sa-

²¹⁵ »Kleine Entente und Minderheiten«, *Berliner Tageblatt*, 62/1933., Nr. 101 (1. März), 2.

²¹⁶ J. Räu-scher (1889.—1937.), podrijetlom iz Austrije, od početka 1920. živio je u Berlinu i bavio se no-vinarstvom i publicistikom. Započeo je kao urednik političke rubrike lista *Berliner Börsen-Courier*, a od listopada 1921. do sredine 1924. bio je u upravi društva *Dammert-Verlag*. Od srpnja 1925. bio je glavni urednik političkoga i feljtonističkog odjela u agenciji *Reichsdienst der deutschen Presse*. Krajem 1925. vra-tio se u *Berliner Börsen-Courier* te je usporedno surađivao u centramaškim časopisima *Germania* i *Hoch-land*. Njemačko državljanstvo dobio je sredinom 1926., a nekoliko mjeseci kasnije izabran je glavnim urednikom službe *Drahtloser Dienst AG (Dradag)*, središnje redakcije za radijsko izvještavanje i prijenos vijesti u Njemačkoj. Bitno je unaprijedio radijsko izvještavanje u Njemačkoj, a i sâm je višekratno preno-sio sjednice Društva naroda i izvješćivao iz zenevskog sjedišta tadašnje svjetske organizacije. Na radiju je redovito vodio pregled političkog pisanja novinstva, pod naslovom »Politische Zeitungsschau« Mjesto glavnog urednika *Dradaga* napustio u jesen 1932. godine. (Opš. Ulrich HEITGER, *Vom Zeitzeichen zum politischen Führungsmittel. Entwicklungstendenzen und Strukturen der Nachrichtenprogramme des Rundfunks in der Weimarer Republik*, LIT Verlag, Münster, 2003, 78, 104-106 i d.)

²¹⁷ *Isto*, 78.

²¹⁸ J. RÄUSCHER, »Südslawien' ohne Südslawen?«, 1. Räu-scher je u krivu: Trumbić nije bio onaj koji je »s-večano proglasio« (»feierlich verkündete«) stvaranje nove države, a nisu ga kasnije jugoslavenske vlasti — za razliku od niza drugih oporbenih političara — ni internirale. Nije to jedini ni najteži Räu-scherov prop-ust u ovome prikazu: od niza površnih i netočnih ocjena, još najkrupnija je ona u kojoj Räu-scher Meh-meda Spahu naziva »vodom muhamedanskih Srba u Bosni« (»Führer der mohammedanischen Serben in Bosnien«).

vez sa Srbijom, vrlo ozbiljnim razlozima. Umjesto oslobođenja, Hrvati su se suočili sa sustavom koji im jasno daje do znanja da su zaposjednuta zemlja. Crta obrane danas se pomaknula u »srpsko govorno područje« i teče upravo granicom nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije. Baš od Pribičevića, toga »srpskog iredentista koji je upoznao habsburške tamnice«, dolaze danas najotvorenije optužbe beogradskog režima. Njih treba uzeti vrlo ozbiljno, čak i kad se uzme u obzir da u njima ima i osobnih motiva. Jugoslavija je prokockala puno duhovnoga kapitala: Trumbić je interniran, Pribičević je u emigraciji, internirani su i Korošec i Spaho. No za Beograd još opasniju optužbu predstavlja činjenica da je Stjepan Radić, taj »romantični oblikovatelj hrvatskoga seljačkog instinkta, upravo najslavenskiji, najmanje 'latinski' protivnik Beograda, smrtno ranjen na javnoj sjednici parlamenta.«²¹⁹

Hrvatski odmak od Beograda, za koji se *Lichtträgerova* knjiga zalaže, nastavlja Rauscher, ne znači približavanje Italiji; baš naprotiv, ona podsjeća na epizode poput Nettunskih konvencija, u kojima se pokazalo da su mogući sporazumi između Srbije i Italije, dok je jugoslavenska država naglasila svoju egejsku orijentaciju, koja pogoduje njezinim istočnim dijelovima.²²⁰ Hrvati i Slovenci su preko Istre i Gorice duboko povezani s istorodnom južnoslavenskom manjinom u Italiji. Upravo je politika Beograda pretvorila Hrvate i Slovence u figure na šahovskoj ploči talijanske politike, što je rezultiralo i »crno-žutim« planovima o trokutu Beč — Budimpešta — Zagreb. To je u Beogradu dovelo do reakcije: pojave kulturne borbe (»Kulturkampf«) protiv katolištva »zapadnih plemena«, tj. Hrvata i Slovenaca.²²¹ *Lichtträgerova* knjiga, zaključuje Rauscher, »apelira na Europu, ne želeći njezinu izravnu intervenciju«. Ta intervencija ne bi bila ni moguća jer bi mogla biti samo talijanska, a to nipošto nije ono što pisac knjige zagovara. Smisao tog apela upravljenog Europi jest traženje potpore za federativno preuređenje Jugoslavije. Rasprava *Immer wieder Serbien* zorno pokazuje sve pogriješke beogradske politike, ali potvrđuje i to da bi oni koji danas Jugoslaviju dovode u pitanje, stvorili tu državu kad ona ne bi postojala.²²²

Immer wieder Serbien je netom nakon njezina izlaska iz tiska prikazao i R. W. Seton-Watson, koga se općenito smatralo jednim od najboljih poznavatelja prilika na jugoistoku Europe. On je 1933. u travanjskom broju *The Slavonic and East European Review*, ocijenio kako je *Immer wieder Serbien* »zadivljujući sažetak događaja koji su doveli do diktature, i još više, razloga njezina neuspjeha«. Pozivajući se i na upućene a neimenovane izvore (»internal evidence«), Seton-Watson piše kako je pisac svojedobno bio prohabsburške orijentacije, ali ga to ne priječi ni u kritici austrougarske politike, niti u shvaćanju da povratak na stare odnose »ni izbliza nije mo-

²¹⁹ Isto, 1.

²²⁰ Isto, 2. Pojmom Nettunske konvencije označava se niz jugoslavensko-talijanskih konvencija potpisanih u srpnju 1925. kojima se reguliraju brojna dotad neriješenih pitanja: ribarenje, izuzimanje talijanskih optanata od primjene agrarne reforme, pitanje prometa s Rijekom, željezničke pruge Zadar-Knin i dr. Konvencije su postale predmet dugotrajnih političkih okapanja u Kraljevini SHS, a potvrđene su u Narodnoj skupštini tek nakon atentata na Radića i drugove, u kolovozu 1928. Njihovo je potvrđivanje izazvalo novu eksploziju nezadovoljstva u Hrvatskoj.

²²¹ J. RÄUSCHER, »Südslawien' ohne Südslawen?«, 2.

²²² Isto, 2.

guć, čak i kad bi bio poželjan«. On uočava i *Lichtträgerovu* kritiku Radićeve i uopće hrvatske politike te prihvaća njegovo naglašavanje zapadnjačke orijentacije Hrvata, ali ipak misli kako je autor pretjerao u naglašavanju mentalnih i tradicijskih razlika između Hrvata i Srba. S odobravanjem Seton-Watson registriira Pilarovu ocjenu kako je Europa zainteresirana za očuvanje Jugoslavije, i kako je njezina federalizacija jedini put da se spriječi njezin slom. A kao posebno važnu okolnost britanski publicist ističe predgovor F. Thimmea, u kojem se ovaj slaže s tezom da je očuvanje Jugoslavije ne samo u interesu Francuske i Velike Britanije, nego i Njemačke, pa Seton-Watson izražava nadu da će vlade triju velesila postići sporazum o pristupu tom problemu prije nego što bude prekasno.²²³

I poznati britanski povjesničar Carlile Aylmer Macartney požurio je prikazati Pilarovu knjigu već u svibanjskome broju utjecajnog *International Affairs*, časopisa Kraljevskoga instituta za međunarodne studije (*Royal Institute of International Affairs*).²²⁴ Ni Macartney ne zna tko je pisac knjige: za nj je riječ o autoru koji se krije pod »očitim pseudonimom«, ali — nastavlja on — bio autor tko mu drago, svi koji su pratili izlaganje A. Košutića u Chatham House prošloga studenoga, ili su to izlaganje čitali u dvobroju *International Affairs* za siječanj-veljaču 1933., »bez velikih će teškoća dokučiti iz kojih krugova potječu ideje predstavljene u knjizi.«²²⁵ Njezin pisac, naime, piše Macartney, »oštro osuđuje diktaturu«, koja je, umjesto da riješi hrvatsko pitanje, taj problem još više zaoštrila, nastavljajući politiku u duhu srpske Radikalne stranke. Zbog toga pisac smatra: »Danas se diktatura skršila; ugrožen je čak i položaj dinastije (iako ne tako ozbiljno kao što se obično misli), a ideja 'jugoslavenstva' je diskreditirana. Jedini spas za Jugoslaviju počiva u federalizaciji, koja treba započeti povratkom na *status quo ante* 1. prosinca 1918.«²²⁶ No Macartney predbacuje *Lichtträgeru* da je »preveliku važnost« dao hrvatskom pitanju, dok je druge probleme zanemario, uključujući i makedonski. Kritiku pisac zaslužuje i zbog toga što Makedoniju i Srbiju olako svrstava u »orijentalne«, dok Crnu Goru vidi kao zapadnjačku (»okcidentalnu«), te očito ne predviđa ni posebnu autonomiju za BiH.²²⁷ Macartney je, drugim riječima, pronicavo — puno jasnije nego neki Pilarovi hrvatski kritičari — zaključio kako pisac knjige *Immer wieder Serbien* budućnost Crne Gore vidi na Zapadu, uz Hrvatsku, kojoj valja privezati i BiH. Također je bio u pravu kad je istaknuo dojmive sličnosti između izlaganja u toj knjizi i predavanja koje je nedavno održao potpredsjednik HSS-a, ing. A. Košutić.

²²³ R. W. SETON-WATSON, »*Immer wieder Serbien — Jugoslawiens Schicksalsstunde*. By Florian Lichtträger«, 728-729.

²²⁴ Carlile Aylmer Macartney (1859.—1978.), britanski povjesničar, stručnjak za srednjoeuropsku i napose mađarsku povijest. Radio je na All Souls College u Oxfordu te od 1951. do 1957. bio šef katedre Međunarodnih odnosa na Sveučilištu Edinburgh. Od 1936. do 1946. bio na čelu mađarskog odsjeka istraživačkog odjela (Research Department) britanskoga Ministarstva vanjskih poslova. Napisao više knjiga i rasprava o temama iz mađarske i srednjoeuropske povijesti.

²²⁵ C. A. MACARTNEY, »*Immer wieder Serbien*. By Florian Lichtträger. With introduction by Friedrich Thimme. 1933. (Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 8vo. 203 pp. Rm. 5.50)«, *International Affairs*, Vol. 12/1933, No. 3, May 1933, 418-419.

²²⁶ *Isto*, 418.

²²⁷ *Isto*, 418-419.

Kao i J. Krnjević, tajnik zabranjenoga HSS-a, i potpredsjednik stranke Košutić se, naime, od ljeta 1929. nalazio u emigraciji.²²⁸ Za razliku od pravaškog prvaka Pavelića, koji je u Italiju došao iz Turske i to tek nakon što mu je uskraćena dobrodošlića u Austriji i u Mađarskoj, te u prvom razdoblju svoga emigrantskog djelovanja nije imao izravna doticaja s talijanskim vlastima,²²⁹ Košutiću je pristup u službene talijanske krugove bio lakši. Mussolini je, doduše, odbio Mačekovu molbu od 13. kolovoza 1929., da primi Košutića i Pavelića,²³⁰ ali su uskoro te veze uspostavljene. U idućem će razdoblju Košutić biti čest sugovornik talijanskih diplomata i novinara.²³¹ Strani su sugovornici, političari i obavještajci u nastupima i zahtjevima hrvatskih emigranata, koji su često nastupali i zajednički, već početkom tridesetih godina naslućivali znakove ozbiljnih razroznosti: Pavelić je sa svojim istomišljenicima bezuvjetno zagovarao neovisnost Hrvatske, dok su Košutić i Krnjević dali naslutiti kako bi se Maček zadovoljio i skromnijim rezultatom.²³² No u javnosti se činilo da nema nikakvih razlika: i jedni i drugi su Društvu naroda podnosili predstave u kojima se upozoravalo na to da neriješeno hrvatsko pitanje odnosno hrvatsko-srpski odnosi mogu ugroziti i europski mir, i jedni i drugi su u dodiru s hrvatskim iseljenicima i sa stranim novinarima nastupali oštro protiv diktature i protiv jugoslavenstva kao narodne i državne ideje.

U sklopu brojnih svojih propagandnih nastojanja, Košutić je dobio prigodu 14. studenoga 1932. održati govor u Chatham House, sjedištu britanskoga Kraljevskog instituta za međunarodne studije. Bilo je to svega nekoliko tjedana nakon što su dva člana Balkanskoga komiteta, zastupnik u Parlamentu Rhys J. Davies i bivši zastupnik Ben Riley, posjetili Jugoslaviju i na tridesetak stranica sastavili povjerljivo izvješće pod naslovom »Hrvati pod jugoslavenskom vlašću. Rezultati istrage« (*The Croats Under Yugo Slavian Rule. The Result of an Inquiry*), datirano u listopadu 1932. godine.²³³ Sjednicom je, na molbu Instituta,²³⁴ predsjedao R. W. Seton-Watson, a čitav tekst Košutićeva predavanja, te sažetak rasprave u kojoj je sudjelovalo više članova

²²⁸ Hrvatsku je napustio bijegom na Cres, koji se tada nalazio u sastavu Kraljevine Italije, a talijansko mu je redarstvo odmah dalo dopuštenje za slobodno kretanje po Italiji. Opš. M. GLOJNARIĆ, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919—1939)*, Naklada Antuna Velzeka, Zagreb, 1940., 54-55. Postoji i tvrdnja da su Krnjević i Košutić otišli u emigraciju na poziv engleskih masonskih i bankarskih krugova, te uz znanje, odnosno prešutnu suglasnost jugoslavenske policije. Krnjević je prema svemu sudeći bio članom jedne lozanske slobodnozidarske lože. Vidi: Zoran D. NENEZIĆ, *Masoni u Jugoslaviji (1764—1980)*, Narodna knjiga, Beograd, s. a. [1984.], 415.

²²⁹ James J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism*, Garland Publishing, New York, 1987., 84.

²³⁰ *Isto*, 85-86.

²³¹ Talijani su još 1933. financijski pomagali ne samo Košutića, nego i Krnjevića. (*Isto*, 136.)

²³² O tim razroznostima usp. J. J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism*, passim; B. JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića*, passim; Ante PAVELIĆ, *Doživljaji*, III, Naklada Bošković, Split, 2008., passim.

²³³ Cjelovito je izvješće preveo i priredio T. JONJIĆ, »Britansko izvješće o stradanju Hrvata u Jugoslaviji. Hrvati pod jugoslavenskom vlašću« (I-IV.), *Politički zatvorenik*, Zagreb, 13/2003., br. 130 (str. 21-25.), 131 (str. 27-29.), 132 (str. 14-17.), 133 (str. 9-11.) i 134 (str. 26-28.).

²³⁴ Usp. Košutićevo pismo Seton-Watsonu od 5. studenoga 1932. u: R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, II., 252-253.

Instituta — među njima i Davies i Riley — objavljeni su u *International Affairs* već početkom 1933. godine.²³⁵

U svom se predavanju Košutić oštro okomio na režim kralja Aleksandra, tvrdeći da ni sada — u studenome 1932. — slična diktatura ne postoji nigdje u svijetu. Ona neprestano prijeti katastrofom ne samo za narode koji žive u Jugoslaviji, nego je i prijetnja europskome miru. Riječ je o međunarodnom problemu koliko zbog ugrožavanja međunarodnoga mira, toliko i zbog činjenice da je jugoslavenska država stvorena zapravo međunarodnim aktom, mirovnim ugovorom u Saint-Germainu, koji je prešutno izbrisao državnost Crne Gore i Hrvatske (u formi »federativne« Države Slovenaca, Hrvata i Srba!), te nikad nije dobio potvrdu nacionalnih parlamenata. Srbija je okupirala Crnu Goru i jugoslavenske pokrajine bivše Austro-Ugarske Monarhije. Kršenjem međunarodnih obveza uspjela je nametnuti Vidovdanski ustav, koji je faktično ozakonio Veliku Srbiju. Tim je Ustavom stvoren i »makedonski pakao«. Ipak su Hrvati činili sve da se stanje poboljša, čak je i Radić — po nagovoru britanskih prijatelja — ušao u beogradsku Skupštinu, a potom i u vladu, ali su Srbi na te pokušaje odgovorili skupštinskim atentatom na Radića i drugove. Nakon uvođenja diktature, nastavlja Košutić, čitav je hrvatski narod stavljen u položaj odmetnika. Nasilje biva svakim danom sve oštrije, ali Hrvati ne će odstupiti od svojih zahtjeva: ako je Austrija trebala biti kažnjena, ipak je i nakon 1918. ostala neovisna država; isti je slučaj s Mađarskom. Zašto bi Hrvatska imala manje prava? Zato treba Hrvatskoj vratiti državni suverenitet koji je imala, jednako kao i Crnoj Gori, dok se Bosni i Hercegovini mora omogućiti plebiscit radi izjašnjavanja o tome, želi li se, kao cjelina ili u dijelovima, priključiti Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori ili hoće autonomiju. Europa je jedan narod, njemački, podijelila u dvije države, Austriju i Njemačku. Nasuprot tome, dva je naroda koji su posve različiti i koji nikad nisu živjeli skupa, Hrvate i Srbe, prisilila da žive u jednoj državi. Hrvatska, međutim, može biti neovisna država i odvojena od Srbije, kao što je to i bila do 1918., a kao takva bi, s obzirom na njezin seljački, miroljubiv i antimilitaristički značaj, sprječavala bilo kakvu penetraciju kontinentalnih sila u Podunavlje, dolazila ona sa zapada ili s istoka. Drugo je moguće rješenje da se Hrvatska udruži s Austrijom, a treće, da kao neovisna država sudjeluje u »Podunavskoj Švicarskoj«, jednoj konfederaciji koja bi pridonijela stabilizaciji Srednje Europe, a time i europskome miru i prosperitetu.²³⁶

Iz komentara i pitanja nazočnih članova Instituta odnosno slušača Košutićeva predavanja, bilo je jasno da u utjecajnim britanskim krugovima postoji snažan otpor bilo kakvim separatističkim tendencijama u Hrvata. Iako su neki od nazočnih, koji su bili upućeniji u stvarne prilike u Jugoslaviji (Davies, Riley, Seton-Watson i dr.), priznavali da je položaj hrvatskog naroda dramatično težak i neusporedivo gori nego u Austro-Ugarskoj Monarhiji, ni oni nisu bili spremni poduprijeti nikakvu reformu koja bi prekoračivala federalizaciju zemlje. Drugi su (W. Steed i dr.) i hrvatskomu vodstvu predbacivali da se tradicionalno troši u oporbi, umjesto da pokaže

²³⁵ »The Croatian Problem. By Dr. [sic!] August Kossutitch«, *International Affairs*, vol. 12/1933, No. 1, January 1933, 79-106.

²³⁶ *Isto*, 89-98.

spremnost na sudjelovanje u političkom životu regije, a bilo je i mišljenja da je problem »specifično hrvatski« i da se »kod drugih nacionalnosti, Crnogoraca, Dalmatina-ca (sic!), Slovenaca« ne može utvrditi nikakva težnja prema većoj autonomiji, a kamoli prema samostalnosti.²³⁷

Suočen s takvim stajalištima — koja ga, nema sumnje, i nisu previše iznenadila — Košutić je odvratio da jugoslavenska nacija, jezik i književnost ne postoje. No istodobno je naglo ublažio svoja stajališta, zaključujući kako svaki narod ima pravo na neovisnost, ali svi moraju biti svjesni i toga da dio neovisnosti treba žrtvovati za dobrobit zajednice naroda. Zaključujući raspravu i naglašavajući kako je potrebno brzo djelovanje, jer će u protivnome doći do eksplozije, Košutić je izvijestio da o tome kako hrvatsko vodstvo gleda na budućnost, najrječitije govore Zagrebačke punktacije, čiji je tekst predočio nazočnima.²³⁸

Sličnost Košutićevih misli s onima koje je u knjizi *Immer wieder Serbien* izložio I. Pilar, više je nego očevidna. Dostupni podatci ne dopuštaju nikakav zaključak o tome je li Pilar znao za sadržaj Košutićeva predavanja i za britanske reakcije na nj, odnosno, bolje rečeno, je li bio upućen u skromne plodove nastojanja hrvatske političke emigracije. S obzirom na to da je u jesen 1932., nakon sbranjskog razgovora s Mačekom, dovršio svoj nacrt novih pravila HSS-a, a da se njegov zet T. Jančiković uspinjao u hijerarhiji još uvijek formalno zabranjene, ali stvarno postojeće stranke, može se držati izvjesnim da je i Pilar bio barem u grubim crtama obaviješten o onome što se događa iza kulisa. No, i bez toga je on, na temelju svoga poznavanja geopolitičkih zakonitosti te političkoga i gospodarskog razvitka posljednjih desetljeća, nesumnjivo bio svjestan kamo smjeraju interesi europskih velesila. Sve su te okolnosti krijepile njegovo uvjerenje da je federalizacija Jugoslavije prvi korak kojemu treba težiti. Ali, iz njegovih se objavljenih spisa, pa i iz *Immer wieder Serbien* tek u konturama vidi ono što jasno otkrivaju dosad nepoznati i neobjavljeni rukopisi: da je Pilar — za razliku od Mačeka i kruga oko njega — u konačnici htio ono što je smatrao zakonitošću povijesnog razvitka i jedinim ispravnim rješenjem *hrvatskog pitanja*: neovisnu hrvatsku državu koja uključuje i područje BiH, Boke kotorske, Vojvodine i istočne Istre.

No kako to u svojoj knjizi nije bio spreman javno kazati, ona je — posve razumljivo — izazvala i ustašku reakciju.

Prema dosad poznatim izvorima, Pilar se ni u jednome slučaju nije izrazio negativno o ustaškoj organizaciji kao takvoj, a još manje o njezinu zahtjevu za hrvatskom državnom neovisnošću. No iz fragmenata koje je, uglavnom neizravno, posvetio toj organizaciji, može se zaključiti da ga je nekoliko razloga priječilo da u ustaštvu gleda instrument oslobođenja Hrvatske. Prvo, to je bila njegova organizacijska slabost, budući da je u tom razdoblju ustaški pokret tek dobivao određeni oblike, ali je još uvijek predstavljao marginalnu snagu. Drugo, Pilar ni po čudi ni po intelektualnim predispozicijama nije bio revolucionar. Štoviše, prije bi ga se moglo nazvati vrlo opreznim kabinetskim misliocem i ideologom, negoli čovjekom kadrim staviti se na

²³⁷ Isto, 98-104.

²³⁸ Isto, 104-106.

čelo i političke, a kamoli oružane borbu za oslobođenje. I treće, Pilar nije bio posve načistu o naravi ustaških veza s mađarskim i talijanskim vlastima, a upravo je u tim dvjema državama — koje su radi svojih interesa jedine bile voljne ustašama pružiti mogućnost boravka i ograničenoga djelovanja — gledao tradicionalne ključne protivnike hrvatskih nacionalnih ciljeva.²³⁹

Iako ne znamo je li ustaškomu vodstvu bilo poznato tko se krije iza pseudonima *Florian Lichträger*, M. Budak se je u knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu* oštro okomio na Pilarovo izlaganje, ocjenjujući da iza pseudonima stoji neki »očito dekretirani Hrvat«, koji pokušava biti objektivan i vjerodostojan, a zapravo kao i pisac predgovora F. Thimme, služi diktaturi, »poravnavajući puteve za uzmak diktatoru«. ²⁴⁰ Nepovoljno komentirajući Pilarove ocjene pravih ciljeva i svrhe diktature, Budak — posve utemeljeno — s ogorčenjem osuđuje Pilarovu tvrdnju o tradicionalnoj hrvatskoj dinastičnosti koja se, tobože, ogleda i u odnosu prema Aleksandru Karadževiću. Istodobno on primjećuje kako pisac knjige iznosi »sve činjenice, koje dokazuju, da je nemoguć zajednički život Srbije i Hrvatske«, pa ipak — proturječeći vlastitim mislima — »pledira za nekakovu federaciju« koja je hrvatskomu narodu posve neprihvatljiva. ²⁴¹ Budak, dakle, vrlo točno uočava da sadržaj knjige nameće bitno drugačiji zaključak od onoga koji njezin pisac na kraju nudi, ali u tome ne prepoznaje niti naslućuje varku iza koje se *Lichträger* krije, nego taj procjep proglašava plodom već poslovične bezočne drskosti apologeta jugoslavenke diktature.

To je jedna od malobrojnih knjiga i ocjena o hrvatskome pitanju objavljenih u to doba, na koje se Budak u svoj knjizi smatrao posebnim osvrnuti. Ako mu pravo ime pisca nije bilo poznato, to bi značilo da je Pilarovu raspravu zbog samoga sadržaja (ili možda, radi mjesta i vremena njezina objavljivanja?) smatrao važnom i potreb-

²³⁹ Pritom ne valja previdjeti da je i ustaško vodstvo bilo svjesno tih aspiracija. No, kako se ustaški poglavnik A. Pavelić, komentirajući pisanje zagrebačkoga *Obzora*, koji je u sklopu razmatranja ideje o amputaciji Hrvatske sugerirao potrebu pogodbe s Beogradom (jer će u protivnom Hrvatska biti žrtvom mađarsko-talijanskih imperijalističkih planova) izrazio u prosincu 1928., riječ je o izrazu »pogubne nauke malodušja«. To »izpovijedanje malovjernosti u sama sebe znači za beogradske vlastodržce, koji momentano provode najdivljiji režim nad hrvatskim narodom, da im je slobodno njihovu politiku nastaviti do bezkonačnosti, jer Hrvati taj režim moraju trpiti vječno iz malodušnosti i jednostavnog straha pred samim sobom i svojom slabosti«. A u stvari, nastavlja Pavelić samouvjeren, »zar nisu Hrvati s Venecijom megdan dielili još onda, dok su današnje beogradske režimlje turskim agama konje sedlali? Zar još i danas ban Jelčić ne upire svojom sabljom prema Vilagošu? Ili zar Hrvati i kraj tako zvanih magjarona nisu bili kadri sve do godine 1918. sačuvati federaciju...?« Stoga »iz straha pred Talijanima, Magjarima, pa bilo pred kim drugim, Stranka Prava ne može i ne će suspendirati svog političkog programa za slobodu Hrvatske i hrvatskog naroda, tim većma, što je baš danas aktuelniji nego ikada.« (A. PAVELIĆ, »Ucjena Beograda. Jugoslavenstvo kao garancija«, *Hrvatsko pravo*, Zagreb, br. 5192. /22. prosinca 1928./ u: ISTI, *Putem hrvatskog državnog prava. Članci — Govori — Izjave*, Domovina, Buenos Aires — Madrid, 1977., 419-421.)

²⁴⁰ Iz načina na koji Budak spominje Thimmeovo ime, posve je jasno da mu pisac *Popratnog slova* Pilarove knjige nije nepoznat. Radi toga je vrijedno istaknuti da ga Budak ni u svibnju 1934. — kad je u Youngstownu tiskana njegova knjiga — ne omalovažava niti ga denuncira kao Hitlerova protivnika. Vjerojatno je tomu pridonijela činjenica da su ustaška iskustva s nacionalsocijalistima sve do travnja 1941. gotovo isključivo — negativna.

²⁴¹ M. BUDAK, *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i neovisnu hrvatsku državu*, Izdanje hrvatskog koluta u Sjedinjenim Državama i Kanadi, s. l. & s. a., 178-180.

nom osvrta.²⁴² Takva je, negativna reakcija, zapravo više nego razumljiva i logična: ustaški je pokret — kao ilegalna i revolucionarna organizacija — postavio jasan cilj, bezuvjetno stvaranje hrvatske države svim sredstvima, uključujući i oružana. U tom svjetlu je svako pozivanje na strpljenje, na zagovaranje evolutivnog puta i na reformiranje Jugoslavije značilo ne samo kalkulantsko *mudrovanje*, nego i potkapanje revolucionarne borbe. Nepomirljiva razlika u izboru putova učinila je da se i konačni cilj doimao različitim. No ta zabuna u to doba i nije bila tako rijetka. Dok je kao jugoslavensku propagandu kritiziralo knjigu nekoga *Floriana Lichträger*a, ustaško je vodstvo u to doba tvrdo vjerovalo da s »domovinskim vodstvom« oko dr. V. Mačeka dijeli zajednički cilj, hrvatsku državnu neovisnost. Istodobno je u ustaškim redovima vladalo nepomućeno uvjerenje da isti cilj u kontaktima sa stranim političarima, novinarima i obavještajcima ispovijedaju i Mačekovi izaslanici u emigraciji, Košutić i Krnjević.

Ni jedna ni druga procjena nije izdržala sud vremena, što svakako treba imati na umu pri prosudbi ustaške (Budakove) ocjene Pilarove rasprave. A prema samome Pilaru ustaše nisu imali negativno stajalište. On, doduše, nije ubrajan u suradnike pokreta, pa ni u njegove uzore ili preteče, ali je ustaška *Nezavisna Hrvatska Država*, koja je još uvijek izlazila u Berlinu, gdje će uskoro doživjeti nacionalsocijalističku zabranu, sredinom rujna 1933. ocijenila kako je Pilarova smrt jedan u nizu režimskih atentata na istaknute hrvatske intelektualce.²⁴³ Kad su došli na vlast, ustaše su Pilaru dale razmjerno istaknuto mjesto u kronologiji hrvatske borbe za državnu neovisnost. Osim prvoga hrvatskog prijevoda *Južnoslavenskog pitanja* i drugoga njemačkog izdanja najvažnijega Pilarova djela, u doba NDH (1941.—1945.) o Pilaru je objavljeno nekoliko toplih nekrologa i članaka koji su veličali njegove intelektualne zasluge za sazrijevanje hrvatske nacionalne i državotvorne svijesti, a početkom 1943. poglavnik Pavelić odredio je da se »Jeleni Pilar iz Zagreba, udovi pok. Dr. Ive Pilara, bivšeg odvjetnika i javnog radnika iz Zagreba, prizna pravo na počastnu mirovinu, koja joj se ima počam od 1. siječnja 1943. izplaćivati u unaprednim mjesečnim obrocima od Kuna 4.000.«²⁴⁴ Tu je odluku A. Pavelić donio na prijedlog ministra unutarnjih poslova.²⁴⁵

Čini se kako u to doba još nije bilo općenito poznato da je upravo Pilar pisac knjige koju je Budak svojedobno tako oštro napao. O tome govori okolnost da taj podatak nije nijednom spomenut ni u člancima o Pilaru, niti u kontekstu objavljiva-

²⁴² Ne može se, doduše, isključiti ni to da je Budak imao potrebu posebno se okomiti na stajališta koja su bila podudarna s mogućim interpretacijama Zagrebačkih punktacija. On ih je, naime, potpisao na svoju ruku i bez prethodnih konzultacija s Pavelićem koji, bez ikakve dvojbe, ne bi tako lako pristao na dokument koji apsolutno ne isključuje opstanak Jugoslavije.

²⁴³ »Umoren dr. Ivo Pilar«, *Nezavisna Hrvatska Država*, Berlin, br. 8 (15. rujna 1933.).

²⁴⁴ Prijepis odluke Poglavnika dr. Ante Pavelića u spisu Ministarstva unutarnjih poslova — Glavnog ravnateljstva za udružbu i društvenu skrb, Odjela društvenog osiguranja, zaštite i skrbi br. R. D. 6723-S-III-1943. od 15. veljače 1943., u OIP/BJ.

²⁴⁵ Nije navedeno kad je datiran taj ministarski prijedlog, pa se može samo pretpostavljati da je riječ o dr. Anti Nikšiću, koji je ministar unutarnjih poslova bio od 10. listopada 1942. do 29. travnja 1943. Valja istaknuti da je odluka o počasnoj mirovini donesena znatno prije nego što je dr. N. Mandić, Pilarov suradnik i prijatelj iz austrougarskoga doba, postao predsjednikom vlade NDH (2. rujna 1943.).

nja hrvatskog prijevoda i drugoga njemačkog izdanja *Južnoslavenskog pitanja*. Na to u određenom smislu upućuje i tvrdnja Dragutina Kambera da je on 1944. u Zagrebu razgovarao s predsjednikom hrvatske vlade N. Mandićem o najvažnijem Pilarovu djelu, i da su se njih dvojica složila oko toga »kako bi bilo dobro ovu knjigu pojednostaviti i dopuniti 'jugoslavenskim' iskustvima između 1918—1941. i dokazati kako Hrvatima nema života bez svoje države, pa je osobito udesiti za hrvatsku mladež». Kamber je popustio Mandićevu nagovoru da se on, Kamber, prihvati toga posla, pa je privolu dobio i od ministra narodne prosvjete dr. Julija Mankanca i od samoga poglavnika Pavelića. No razvitak vojnopolitičkih događaja onemogućio je ostvarenje te zamisli.²⁴⁶ Objavljivanje prijevoda *Južnoslavenskog pitanja* je ipak izazvalo razmjerno veliku pozornost hrvatske javnosti.²⁴⁷

Jednako tako je, po svemu sudeći, u doba NDH bilo nepoznato i to da niz indicija upućuje kako bi objavljivanje knjige *Immer wieder Serbien* možda moglo biti povezano i s još uvijek nerazjašnjenom Pilarovom smrću. Naime, kako je već spomenuto, čim se knjiga pojavila, jugoslavenski je režim okružnicom zabranio njezino unošenje i prodaju u Kraljevini Jugoslaviji.²⁴⁸ Ali, na koprivničkom željezničkom kolodvoru eksplodirao je 30. srpnja 1933. pakleni stroj koji je ubio jednog, a teško ranio dva jugoslavenska policajca.²⁴⁹ U to doba takve diverzije nisu bile rijetke. Ali, ova je bila po nečemu neobična. Istragom je utvrđeno da su ustaški emigranti iz Mađarske poslali paket: »Bila je to po obliku tvrdo vezana knjiga, veličine od oko 500 stranica (sic!), zapakovana u prozirni papir, koji je opet bio omotan špagom. Kroz prozirni papir vidio se naštampan naslov te navodne knjige 'Immer wieder Serbien'. Na omotnom papiru bila je napisana adresa: 'Dragutin Bubanj, sudija Državnog suda za zaštitu države Beograd'».²⁵⁰

Adresat paklenog stroja nije bio izabran nasumce: Bubanj je bio zloglasni predsjednik Sudbenog stola u Zagrebu koji je, između ostaloga, predsjedao vijećem što je 1931. na smrt osudilo ustaške prvoborce Marka Hranilovića i Matiju Soldina, a niz

²⁴⁶ Dragutin KAMBER, *Slom N. D. H. (Kako sam ga ja proživio)*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 1993., 30-31. Pisac knjižice, dr. D. Kamber (Ruda, kod Sinja, 1901. — Toronto, 1969.), katolički je svećenik, publicist i povjesničar. Od 1926. do 1928. bio urednik sarajevskoga *Katoličkog tjednika*, potom studirao u Rimu. Nakon proglašenja NDH bio ustaški povjerenik u Doboju, a potom vojni vikar i od 1944. pročelnik duhovnikâ hrvatskih oružanih snaga. U proljeće 1945. zamjenik vojnog vikara Hrvatskih oružanih snaga, u činu dopukovnika. U emigraciji, u koju je otišao u svibnju 1945., pored pastoralnog rada, surađivao u brojnim hrvatskim emigrantskim publikacijama. Moguće je da je ovaj Kamberov razgovor s Mandićem i dr., u svezi s dva Kamberova osvrta na Pilarovo *Južnoslavensko pitanje*. Jedan je, pod naslovom »Temelj naše orijentacije. Misli uz najaktualniju hrvatsku knjigu, djelo dra Ive Pilara 'Južnoslavensko pitanje'», objavljen u zagrebačkom tjedniku *Spremnost: Misao i volja ustaške Hrvatske*, 3/1944., br. 131, 27. kolovoza 1944., a drugi, »Središnje pitanje hrvatske državne problematike. Südländ: Južnoslavensko pitanje», iste godine u ljetnom dvobroju časopisa sarajevskoga Glavnog pododobora Matice hrvatske, *Hrvatska misao*, br. 7-8/1944.

²⁴⁷ Izvadak iz toga Pilarova djela (str. 200-204.) objavljen je i u *Izboru najboljih svjetskih članaka*, br. 2, Zagreb, kolovoz 1944., 12-16.

²⁴⁸ Ž. HOLJEVAC, »Problem Pilarove smrti«, 237.

²⁴⁹ Željko KRUŠELJ, *U zrvnju državnog terora i ustaškog terorizma*, Hrvatski Zemljopis — Naklada Dr. Feletar, Koprivnica, 2001., 192-194.

²⁵⁰ *Isto*, 196.

njihovih istomišljenika na višegodišnju tešku robiju.²⁵¹ Bio je i član sudskoga vijeća Državnoga suda za zaštitu države koje je Mačeka 1933. osudilo na trogodišnju robiju.²⁵² Drugim riječima, bio je istaknuta i važna osoba, pa je i istraga o diverziji vođena s osobitom pomnjom. A je li moguće otkrivanje pravoga identiteta *Floriana Licht-trägera*, pisca knjige koja je poslužila za izvođenje jednog u nizu ustaških atentata, diverzija i sabotaza, u nekoj vezi s nejasnim okolnostima Pilarove smrti, kao što se znalo tvrditi,²⁵³ još uvijek je otvoreno pitanje...

VI. Zaključak

U kratkome leksikonskom članku u *ÖBL-u*, Slavko Batušić ocjenu Pilarovih političkih pogleda u doba prve jugoslavenske države svodi na njegovo zalaganje za »federalistički ustav« te države.²⁵⁴ Ta se ocjena nipošto ne može smatrati utemeljenom. Danas, nakon što je objavljen niz ranije nepoznatih Pilarovih tekstova nastalih između 1918. i 1933., ne može se braniti ni puno kompleksnija i slojevitija prosudba T. Macana iz »Proslova« drugoga hrvatskog prijevoda knjige *Uvijek iznova Srbija*. Prema njoj, ta je knjiga dokaz kako je Pilar početkom tridesetih godina XX. stoljeća ipak dvojio o mogućnosti održanja »usamljene hrvatske države« bez »europskoga jamstva njezinoj nezavisnosti i neutralnosti (sic!)«, pa da je radi toga predlagao federalizaciju Kraljevine Jugoslavije, »argumentirajući je hrvatskim interesom sjedinjena i autonomnoga svestranog napretka, jugoslavenskim interesom osiguranja trajnosti zajedničke države i europskim interesom očuvanja otvorenosti istočnojadranske obale i obranom od sovjetizma i fašizma«.²⁵⁵

Kako Macan ne spominje nijedan od tih dokumenata iz Pilarove ostavštine, smije se pretpostaviti da su mu bili nepoznati. No ako se Pilarova knjiga promatra u kontekstu čitava njegova djela, biva jasno da svi Pilarovi spisi — objavljeni i neobjavljeni — predstavljaju cjelinu i kontinuitet bez ikakvih snažnijih lomova i zaokreta: svrha i cilj svih njegovih razmatranja jest sloboda i samostalnost Hrvatske. No pritom valja istaknuti: Pilara se u svakoj fazi njegova javnog djelovanja može nazvati originalnim političkim misliocem. On se nikad ne povodi za *političkom modom*, niti ikad govori ono što drugi žele čuti. To je, nema sumnje, jedan od važnih razloga zbog kojih je u doba prve jugoslavenske države ostao na marginama političkog ži-

²⁵¹ T. JONJIĆ, »Proces Hranilović-Soldin. Prilog poznavanju postanka ustaškog pokreta«, *Hrvatska između slobode i jugoslovenstva*, ZR, T. Jonjić i Z. Matijević, ur., Hvidra Zagreb — Naklada Trpimir, Zagreb, 2009., 169-196. Usp. M. BUDAČ, *Hrvatski narod u borbi*, 143-147.

²⁵² M. BUDAČ, *Hrvatski narod u borbi*, 169. Kod toga pokušaja atentata Bubanj je imao sreće, no zbog sudskog je nasilja u procesu Hranilović — Soldin i otvorene mržnje prema hrvatskim nacionalistima, malo nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, u lipnju 1941. osuđen na petnaest godina robije. (*Hrvatski narod*, Zagreb, 3/1941., br. 114 /8. lipnja/, 11.)

²⁵³ Švab to, pače, smatra »vjerojatnim«. (M. ŠVAB, »Životopis Ive Pilara«, u: I. PILAR, *Politički zemljopis*, 40-41.)

²⁵⁴ *ÖBL*, Bd. VIII., *Pet — Ruž*, Wien, 1983., 73.

²⁵⁵ T. MACAN, »Proslov«, 11. Pisac na istome mjestu navodi kako je Pilar 1918. pristajao »na kondominacijsku podređenost«, a da je 1933. zagovarao »nestanovitu federaciju«. Kad bi pojam »nestanovite federacije« bio jasan i razumljiv, moglo bi se određenije raspravljati o tome u kojem je stupnju Macan na temelju dostupnih mu podataka krivo procijenio Pilarove državopravne zamisli.

vota: usredotočen na postignuće cilja, on je političke stranke doista smatrao onim što one i trebaju biti — instrument za postignuće nacionalne slobode i blagostanja, a ne stroj za proizvodnju karijera i osiguranje sinekura.

A vrlo važnu značajku njegova djela izvrsno je zapazio Muhamed Hadžijahić, koji je s pravom ustvrdio da Pilar uvijek nastupa »kao par excellence hrvatski čovjek, koji uvijek budno pazi na probitke hrvatske cjelovitosti. Jedino iz te perspektive možemo Pilara pravilno razumjeti.«²⁵⁶ Ta je njegova dimenzija, koja očito nije samo plod odgoja ili društvene inercije, nego i posljedak Pilarovih geopolitičkih promišljanja, dodatno osnažena dugotrajnim boravkom u BiH. Tamo je na vlastitoj koži oćutio i spoznao sve nijanse dugoročne i sustavne velikosrpske djelatnosti, i brojne slabosti hrvatske političke misli.²⁵⁷ Njegove su analize i zaključci u pravilu intelektualističke konstrukcije, koje se ponekad izvode i iz nedovoljno pouzdanih historiografskih, socioloških, antropoloških i drugih premisa, ali je zato tim nevjerojatnija skoro matematička preciznost kojom je prosuđivao političke događaje i predviđao njihov razvitak u budućnosti. To u velikoj mjeri vrijedi i za raspravu *Immer wieder Serbien*: Pilar, koji u isto vrijeme u tajnim spisima potanko razrađuje sustav mjera i aktivnosti koje imaju pravocrtno dovesti do konačne pobjede: samostalne i neovisne hrvatske države, u raspravi objavljenoj dramatične 1933. godine u Berlinu, pod znakovitim i višeslojnim pseudonimom, taj cilj tek dopušta i brani kao otvorenu mogućnost. Ipak, okolnosti nastanka knjige, vrijeme i mjesto njezina objavljivanja i tadašnji drugi Pilarovi politički pokušaji, raščlambe i prijedlozi, otvaraju mnoštvo novih pitanja. No i prije nego što ona budu rasvijetljena, može se s velikom stupnjem sigurnosti zaključiti kako se je Pilar — koji je kao malo tko u Hrvatskoj racionalizirao i argumentirao svoj posvemašnji otklon od jugoslavenstva i jugoslavenske države — u posljednjih petnaestak godina svoga života, naizgled paradoksalno, tek iz taktičkih razloga protivio naglom izlasku Hrvata iz jugoslavenskoga državnog okvira. Držao je da su Hrvati u borbi protiv Srba odnosno velikosrpski ustrojene Jugoslavije već mobilizirani i organizirani u dovoljnoj mjeri da se može sa sigurnošću kazati kako je beogradski projekt doživio konačni neuspjeh: Hrvatsku nije uspio skršiti ni pseudoparلمانetrani ni diktatorski režim. Zato je samo pitanje vremena kad će taj neuspjeh Beograda biti i formalno zapečaćen raspadom jugoslavenske države. Istodobno, unutar Kraljevine Jugoslavije ujedinjena je barem većina hrvatskih zemalja, a one bi — u slučaju trenutačnog razbijanja te države — dijelom zbog vanjskopoličkih okolnosti, a dijelom i zbog slabosti hrvatske političke misli, pale pod vlast različitih država te bi kasnije njihovo oslobođenje i ujedinjenje bilo teško, ako ne i nemoguće.

U vrijeme kad je izricao takve misli i za njih nabrajao argumente, Pilar nije ni mogao biti shvaćen niti općenito prihvaćen. Svakodnevno nasilje nad hrvatskim, ali i drugim nesrpskim narodima, tražilo je jednostavne i odlučne odgovore, shvatljive svakom prosječnom umu i prihvatljive općem osjećaju pravice. Vrlo malo vremena

²⁵⁶ M. HADŽIJAHIĆ, »Posljednji hrvatski bogumil«, dr. Ivo Pilar«, 69.

²⁵⁷ U svome najvažnijem djelu on piše da mu je »tek podpuno razumjevanje Bosne omogućilo razumjeti problem južnih Slavena u cjelosti«. (L. v. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje*, 87.)

će proći do trenutka kad ni Mačekova »slobodna Hrvatska« ne će biti dostatno privlačna krilatica, i kad će se mnogi Hrvati iz prkosa i ponosa, izbornim kuglicama, ali i lepoglavskim i srijemskomitrovičkim čeličnim kuglama o nogama, pa i oružjem, sve češće izjašnjavati za *Janka pusztu*, kao simbol radikalnog prekida sa svakim oblikom jugoslavenstva. Dr. Ivo Pilar je, nema sumnje, prihvaćao rizik da ga se kritizira zbog njegova umjerenog i uvjetovanog pesimizma. Nije bježao ni od mogućih napadaja da je previše oprezan, ali svakako nije zaslužio da ga osudimo zbog kapitulantstva i zastranjenja u jugoslavensku maglu: za takvu osudu dokaza jednostavno — nema!

Tomislav Jonjić

Political Views of Dr Ivo Pilar 1918—1933

Serbia Again and Again: A Radical Turn or a Consistent Continuation of Pilar's Political Thought?

Contrary to notions which were prevalent for a long time also in the professional public, available parts of Dr Ivo Pilar's legacy and smaller texts which he published after 1918 show that Pilar was also — during the last fifteen years of his life — deeply involved in political events, not only as an observer and analyst, but also as a thinker and an ideologist. As a result of that, the emergence of his book *Immer wieder Serbien: Jugoslawiens Schicksalsstunde* in Berlin in 1933 was not in fact a surprise either. Analysing Pilar's political views from 1918 to 1933 and his attempts to — during that period — influence Croatian political life, the author arrives at a conclusion that the aforementioned Pilar's book is no deviation from his earlier ideas. On the contrary, it is a logical continuation of Pilar's geopolitical, anthropological, sociological and historiographic studies. In it, he also shows that the majority of difficulties of the Croatian political position in the Kingdom of Yugoslavia stem from the geopolitical position of Croatian lands, and from the complex web of historical, religious and sociological causes. Although it was written at the time of the hidden royal dictatorship, when the resistance towards the Belgrade regime and the Yugoslav state was increasingly more powerful and radical, Pilar's book reveals him as a sober and composed analyst of reality, who does not conform to political fashion or the current mood of the masses. He remains firmly convinced that the freedom and prosperity of the Croatian nation are guaranteed only in an independent Croatian state. But, in the then present day situation, when European world powers absolutely opposed Croatia's independence (and there were also powerful tendencies which even opposed the federalisation of the Yugoslav state), the declaration of independent Croatia would have been premature and potentially catastrophic: Croatia would not be able to include Bosnia and Herzegovina (which Pilar considered the key to the solution of the Croatian question), and without it, Croatia would be doomed to fall prey to imperialistically disposed neighbours. It is why Pilar recommends a gradual, evolutionary path, while simultaneously, a more intensive organisation of Croatian political, economic and cultural life.